Boeventucht

D.V. Coornhert

editie Arie-Jan Gelderblom, Marijke Meijer Drees en een werkgroep Utrechtse neerlandici

bron
Dirck Volckertszoon Coornhert, *Boeventucht* (ed. Arie-Jan Gelderblom e.a.). Dick Coutinho, Muiderberg 1985

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/coor001boev01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

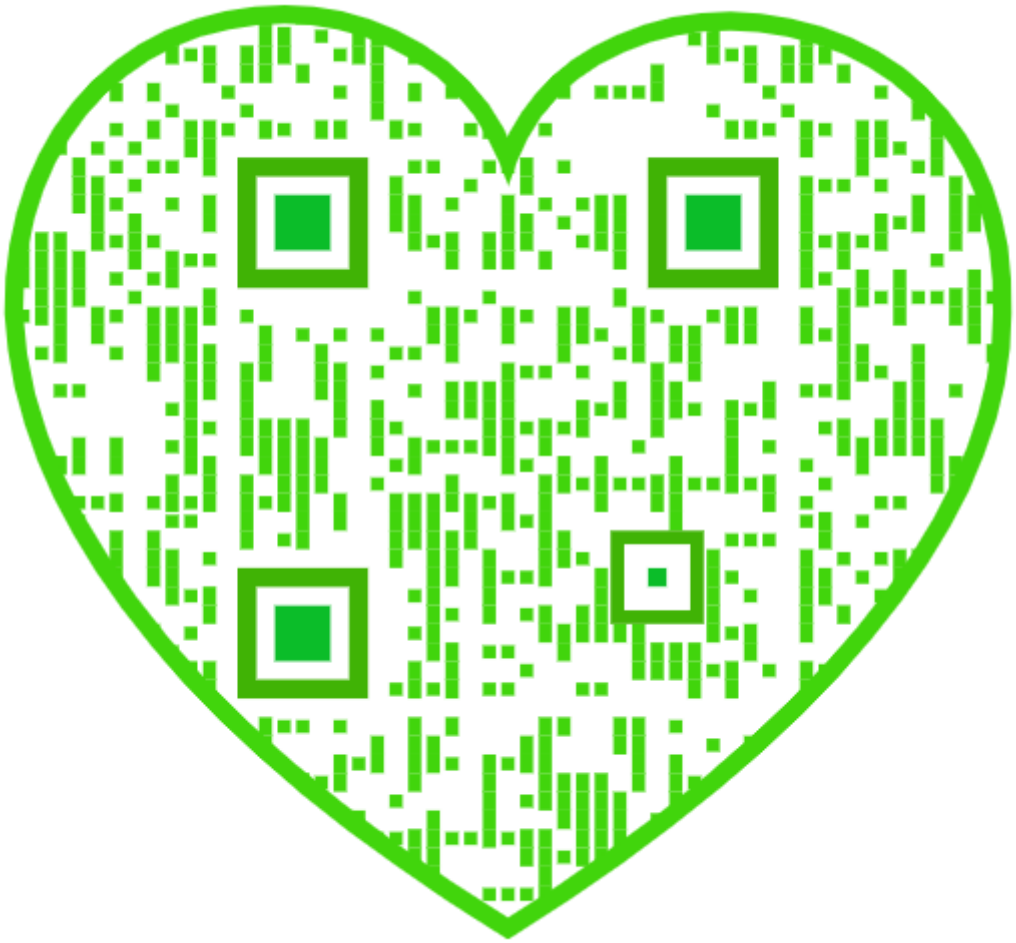

Woord vooraf

Het zeventiende-eeuwse Amsterdam gold in het Europa van zijn tijd als voorbeeldig en vooruitstrevend bij het toepassen van het strafrecht. Van heinde en ver kwam men kijken hoe in Amsterdam de misdadigers werden behandeld. Wat was het bijzondere? Er waren arbeidshuizen waarin bepaalde soorten overtreders te werk werden gesteld; de mannen in het rasphuis, de vrouwen in het spinhuis. Daar leverden zij nuttig werk waar de samenleving profijt van had, maar waar ze ook zèlf de vruchten van plukten: door de straf van het gedwongen werk kregen ze de kans hun kwade leven te beteren en weer nuttige leden van de maatschappij te worden. Het werk gaf hun de kans op een morele verbetering.

Moderne literatuur over de oprichting van de Amsterdamse rasp- en spinhuizen vermeldt vrijwel altijd de stimulans die uitging van Coornherts verhandeling *Boeventucht*, gedrukt in 1587, een tekst die verband signaleert tussen armoede en misdaad, en die vervolgens de oprichting van arbeidsgestichten bepleit. Maar wie in onze tijd dit betoog wilde lezen, moest altijd op zoek naar een zeldzame zestiende- of zeventiende-eeuwse druk in een bibliotheek. Na 1630 was er geen complete *Boeventucht* meer in druk verschenen.

Een werkgroep van neerlandici, medewerkers en studenten aan het Instituut De Vooys voor Nederlandse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, stelde zich tot doel Coornherts *Boeventucht* gemakkelijk bereikbaar te maken voor een hedendaags publiek. Ze dacht daarbij niet alleen aan neerlandici-vakgenoten, maar ook aan bijvoorbeeld sociologen en juristen. Coornherts tekst moest toegelicht en geannoteerd worden; met het oog op de niet-neerlandici onder de lezers werd er bovendien een lopende vertaling in modern Nederlands in het plan opgenomen.

Er is met enthousiasme gewerkt. De ijver bekoelde niet toen bij het onderzoek het directe verband tussen de *Boeventucht* en de oprichting van de werkhuizen veel minder duidelijk bleek te zijn dan aanvankelijk werd verondersteld. De tekst bleef zoveel onderzoeksmogelijkheden aanreiken dat het de werkgroep soms zwaar viel de aktiviteiten te beperken.

In 1980 verscheen het resultaat van de werkzaamheden: een editie van de *Boeventucht* als deel 10 van de instituutsreeks *Ruygh-bewerp*;

in 1981 volgde een herdruk. Het boekje, bedoeld als een intern-Utrechtse onderneming, bleek ook landelijk aandacht te trekken. De logische stap was toen om niet meer zelf een derde oplage te gaan produceren, maar de *Boeventucht* via uitgever Coutinho op de landelijke markt te brengen. Ziedaar in het kort de ontstaansgeschiedenis van deze editie. De versie die hier wordt aangeboden verschilt van het origineel uit 1980 in zoverre dat de inleiding op detailpunten is veranderd. Alleen hoofdstuk 6 is in zijn geheel herschreven.

De werkgroep bestond uit Marianne Boogaard, Wytske Dijkstra, Arie-Jan Gelderblom, Lia van Gemert, Frans Hollander, Jan van den Hurk, Anne Evert Jacobs, Gijs van 't Loo, Marijke Meijer Drees, Christianne Muusers, Karel van Rosmalen, Annet Schenk, Riet Schenkeveld - van der Dussen, Michel Sleutelberg, Jan Steenbeek, Gertie Veldman, Edwin Venema, Wim Vermeer en Elise de Vroom. Arie-Jan Gelderblom leidde het project en herschreef de inleiding voor de huidige uitgave. Marijke Meijer Drees heeft het leeuwedeel van het onderzoek naar de zestiende-eeuwse achtergronden van de *Boeventucht* voor haar rekening genomen.

Van veel zijden is hulp gegeven bij de voorbereiding van het boek. Enkele instanties en personen verdienen een uitdrukkelijke vermelding. De Utrechtse Faculteit der Letteren wilde Marijke Meijer Drees ten behoeve van dit Coornhertproject gedurende enige maanden salariëren uit facultaire onderzoeksmiddelen. De Leidse Gemeentelijke Archiefdienst leverde alle gevraagde hulp en informatie. Mevrouw M. van de Vrugt van het Instituut voor Rechtsgeschiedenis, Rijksuniversiteit Utrecht, gaf bijstand en heilzame kritiek, juist op terreinen waar een neerlandicus zich niet van nature thuisvoelt. Henk Bonger en Marijke Spies hebben met hun opmerkingen veel positiefs bijgedragen aan het uiteindelijke resultaat. En tenslotte, de gehele onderneming zou onmogelijk zijn geweest zonder de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, die zo bereidwillig toestemming gaf om haar exemplaar van *Boeventucht*-1587, het enig bestaande, te gebruiken als basis voor deze editie.

Boeventucht; ter introductie

Dirck Volckertszoon Coornhert (1522-1590) mag zeker een ‘erflater van onze beschaving’ genoemd worden, ook al heeft hij geen plaats in het boek van Jan en Annie Romein verworven. Hij was een man van ongemeen brede belangstelling die op het gebied van de theologie, de ethiek, de politiek en de literatuur belangrijk en invloedrijk werk heeft verricht. Zijn naam is dan ook - en die eer deelt hij met maar weinig schrijvende Nederlanders - tot ver in het buitenland bekend geworden. Over zijn denkbeelden en zijn betekenis in het Europa van de zestiende eeuw is geschreven door een Duitser (Troeltsch), een Rus (Becker), een Amerikaan (Rufus M. Jones), een Pool (Kolakowski) en een Fransman (Brachin) en er zijn veel meer namen te noemen (Bonger 1978, 390-415). Vanzelfsprekend werd in Nederland de meeste aandacht aan zijn werk besteed. Het kan niet de bedoeling zijn in deze introductie alle namen te noemen van mensen die voor de Coornhertstudie belangrijk zijn geweest, maar drie van hen verdienen hier toch wel vermelding. Voorop moet staan Bruno Becker, de hierboven al genoemde Rus die uit de lezing van Coornherts werk zichzelf Nederlands had geleerd (!) en een paar jaar na de Russische revolutie naar Nederland is gekomen. Hij heeft fundamentele studies aan Coornherts opvattingen gewijd en voor een uitgave van Coornherts hoofdwerk de *Wellevenskunste* gezorgd. In de tweede plaats willen we H. Bonger noemen die in 1978 het standaardwerk *Leven en werk van D.V. Coornhert* deed verschijnen, een boek dat geeft wat het belooft: een biografie van Coornhert en een bespreking van zijn denkbeelden aan de hand van zijn werken. Wat in deze introductie staat, is grotendeels aan hem ontleend. In de derde plaats zijn voor ons van uitnemend belang geweest de studies van A. Hallema over Coornherts betekenis voor de strafrechthervorming. En daarmee zijn we dan gekomen aan het onderwerp van onze uitgave, Coornherts *Boeventucht*, ontworpen in 1567, gepubliceerd in 1587.

Coornhert werd geboren als zoon van een welgestelde Amsterdamse koopman, kreeg een goede opvoeding waarin zijn vele begaafdheden tot hun recht kwamen, en werd, naar hij zelf vertelt, ‘naerstelijck’ in de rooms-katholieke leer onderwezen. Zelfstandige lectuur van de bijbel echter maakte dat hij al vroeg ‘eenighe misbruycken ende dolin-

gen' begon op te merken in de katholieke leer. Zelfstandig denken en zelfstandig optreden bleef hem kenmerken. Op zeventienjarige leeftijd trouwde hij tegen de wil van zijn ouders met een veel ouder en bovendien arm meisje en werd toen, op voorspraak van zijn schoonzuster - maîtresse van Reinoud van Brederode - hofmeester op het slot Batestein in Vianen. Daardoor raakte hij thuis in een milieu waar men kritisch stond tegenover de autoriteit van de kerk, en waar men tevens de eigen rechten tegenover de landsheer, toen Karel V, met hartstocht verdedigde. Later zou de oudste zoon van het gezin Brederode, Hendrik, een van de aanstichters en steunpilaren van de opstand worden. De goedvoorziene bibliotheek bracht Coornhert in kennis met het werk van Luther, Calvijn, Menno Simonsz. en anderen die het gezag van Rome niet wensten te erkennen.

Omdat het hofleven hem toch niet bevalt, trekt Coornhert een paar jaar later naar Haarlem waar hij aanvankelijk als tekenaar en graveur in zijn onderhoud voorziet en vervolgens carrière maakt in de ambtelijke wereld. In 1564 wordt hij secretaris van de burgemeesters, een functie die hem in staat stelt invloed uit te oefenen op het gemeen telijk beleid. In die tijd komt zijn schrijverschap goed op gang, onder meer door vertalingen van de klassieke auteurs Cicero en Seneca. Zijn theologische denkbeelden gaan vaste vormen aannemen. Zoals hierboven al vermeld, staat hij kritisch tegenover Rome, maar anderzijds heeft hij de grootst denkbare bezwaren tegen het leerstuk van de predestinatie zoals dat bij de grote reformatoren wordt verdedigd. Zijn scherpste pijlen schiet hij daartegen af. Voorstander van religieuze tolerantie, probeert hij een eigen standpunt te verdedigen, een moeilijke zaak in een periode dat de partijen vijandig tegenover elkaar staan en als devies het 'wie niet voor mij is, is tegen mij' voeren.

Zijn werk als stadssecretaris van Haarlem brengt hem in contact met prins Willem van Oranje, stadhouder van Holland. De prins ziet een medestander in deze strijder voor godsdienstvrijheid die bovendien goede contacten met de Brederodes heeft. Maar Coornhert bindt zich niet. Als een waar regent stelt hij zich voorzichtig op, probeert de redelijkheid niet uit het oog te verliezen en alle partijen zoveel mogelijk tevreden te stellen. Enerzijds geeft hij door schriftelijke stukken steun aan de gerechtvaardigde verlangens van het Nederlandse verzet tegen Spanje, maar anderzijds tracht hij excessen te voorkomen; aan hem is het bijvoorbeeld mede te danken dat Haarlem geen beeldenstorm heeft gekend. In 1566 werd in deze stad zelfs een openbaar debat over de godsdienst gevoerd tussen enkele priesters enerzijds en een paar vertegenwoordigers van de gereformeerden anderzijds. Coornhert zorgde voor de notulen.

Medio 1567 gaat het met de zaak van het verzet slecht. Een aanslag van Brederode op Amsterdam mislukt, de prins vertrekt naar Duitsland. Coornhert raakt in paniek, vraagt ontslag als secretaris en vlucht het land uit. ‘Cum inter arma, leges sileant’, zei hij er later zelf van, ‘omdat de wetten tijdens het wapengeweld zwijgen’. Maar zo'n vlucht komt op een schuldbekentenis neer, en al waagt Coornhert het om terug te keren naar Haarlem wanneer het ergste gevaar geweken lijkt, hij behoort tot de eersten die in september 1567 gevangen genomen worden wanneer Alva het heft in handen heeft genomen. Op 15 sep-

Fig. 1 Coornhert. Houtsnede in de Wercken *van 1630.*

tember wordt hij overgebracht naar de Gevangenpoort in Den Haag. Begin oktober wordt hij een paar maal verhoord en de vele vragen die hem over zijn rol bij de afgelopen gebeurtenissen gesteld worden, noodzaken hem uitvoerig zijn verdediging, ook met schriftelijke stukken, voor te bereiden. Zijn gezondheid is ook niet al te best. Op 22 december schrijft hij tenminste in een rekest dat hij last heeft van ‘zwellingen van lichame, gequelle van gichte en andersz.’. Maar dat verhindert hem toch niet een rusteloze schrijfaktiviteit aan de dag te

leggen, wanneer hij eenmaal het privilege heeft verworven om pen, papier en inkt te mogen gebruiken. Een van de pennevruchten is de *Comedie van Lief en Leedt* waarin beschreven wordt hoe de mens door allerlei kwellingen in verzoeking wordt gebracht, o.a. door de gepersonifieerde 'Gevanckenisse'. Deze vertelt de mens hoe de 'herberg' waar hij ondergebracht zal worden, eruit ziet:

> Daer is voor huysraet (ick wilt u niet verbergen)
> Grote, sware, gheketende blocken,
> Ellendighe, benaude, verghetende stocken,
> Ysere veeters voor Handen en Voeten,
> Daer veel mesdoenders met schanden in moeten,
> Oock Gyolen (= kotten) van swarte duysterheyt yselyck
> En pijnbancken, deur welcke smerten afgrijselyck
> Meenich weeckhertich Mensche onverduldelyck
> Hem selve dotelycken wroecht onschuldelyck,
> Overmits de bittere felheyt van mennich rechter
> Te onmenscelyck misbruyct kaers, koorde of trechter.
> Daer is men deur veelheyt der mesdaders niet eenlyck.
> Tgeselschap is troerich, claechlyck en weenlyck.
> Daer hoortmen niet dan van Leedt, van droefheyt, van sorghen,
> Van onthalsen, van branden, van hangen en worgen,
> Ende daer ducht oock donnosele onvermydelyck
> Valsche tuygen en Rechters int oordeel partydelyck.
> Wat dunc u, fijn man, van mijn heerlyke woninge?

De 'Mensch' antwoordt dapper:

> Ghevangen te worden is my geenen schande,
> My slechte Knecht, tgebuert den meesten vanden Landen. (Coornhert 1955, 206-207.)

Nu, al verkeerde Coornhert in een geprivilegieerde positie, bijvoorbeeld doordat hij over een eenpersoonsverblijf mocht beschikken, de kwellingen van het gevangenisbedrijf zoals hij die hierboven beschrijft, heeft hij zeker voldoende met eigen ogen gezien. Zo ondergedompeld in de sfeer van misdaad en straf, zet hij zich aan het werk om een betoog over de oorzaken van de snelle toeneming van de misdaad te schrijven en om daarin ook aan te geven hoe men dat probleem moet oplossen: de eerste versie van onze *Boeventucht*, hier nog *Discours onder verbeteringe van den verstandigen* geheten. Het stuk draagt de datum 24 oktober en dateert dus uit dezelfde maand dat Coornhert de handen vol had aan zijn eigen verdediging. Was zijn betoog, gericht tot de magistraat, zonder een spoor van rancune geschreven, tegelijk een poging om de overheid tegenover hem gunstig te stemmen? Het is hoe dan ook merkwaardig dat een politiek gevangene,

met inzet van al zijn krachten erop uit om zijn onschuld te bewijzen, de gelegenheid te baat neemt zijn bewaarders middelen aan de hand te doen om een betere bestraffing van echte misdadigers te bewerkstelligen. Men hoeft dat niet negatief uit te leggen: Coornhert zal ervan overtuigd zijn geweest dat hij met al zijn politieke activiteiten het beste voor land en koning gewild heeft, en hij heeft zich zeker niet als een revolutionair beschouwd. Daarbij past het dan goed dat men de overheid deelgenoot maakt van overpeinzingen tot nut van 't algemeen. Het is ook niet voor het eerst dat Coornhert zijn gedachten over de relatie tussen weeldezucht, luiheid en misdaad laat gaan. Bonger heeft gewezen op de monoloog van Lazarus in de *Comedie vande rijckeman* (ongeveer 1550), en inderdaad komen daarin zinsneden voor die sterk aan de *Boeventucht* doen denken, zoals

> Doverheyts slapheyt laet ooc veel droncken snuyten
> Tot hinder van darmen (= de armen) inden zomer gaan kuyten, (= zuipen)
> Als sy mogen winnen (= verdienen), dat hun swinters mocht voeden. (Coornhert 1955, 62.)

Het is dan ook niet verwonderlijk dat Coornhert, nu van zo nabij geconfronteerd met de gruwelijke gevolgen van misdaad, ertoe is overgegaan zijn gedachten over een en ander te ordenen en op papier te zetten.

Tot publikatie van het stuk is het lange jaren niet gekomen. Coornhert wist uit de gevangenis te ontvluchten en vertrok als balling naar Keulen. In de eerste jaren van de tachtigjarige oorlog had men trouwens wel andere dingen aan het hoofd dan de hervorming van het strafrecht. Pas wanneer de toestand in de Noordelijke Nederlanden tot rust gekomen is, komt Coornhert officieel met zijn denkbeelden voor de dag door de *Boeventucht* in gedrukte vorm te doen verschijnen. Het werkje is dan aan de gewijzigde situatie aangepast; Coornhert kan er bijvoorbeeld op wijzen dat de situatie op het gebied van de criminaliteit door de burgeroorlog nog aanzienlijk verslechterd is. Bovendien is er een passage ingevoegd over tewerkstelling van goedwillende armen ter preventie van misdadigheid.

Tot zover deze introductie. In de volgende hoofdstukken van de inleiding zullen we uitvoeriger ingaan op de maatschappelijke context van het stuk, op de plaats die het inneemt in Coornherts ideeënwereld, op de structuur van *Boeventucht* (met name het verschil tussen de twee versies) en op de gevolgen die het betoog wellicht heeft gehad.

Ontstaan, geschiedenis en structuur van de Boeventucht 1

In dit hoofdstuk, dat uit twee delen zal bestaan, zullen we in het eerste deel het ontstaan van de tekst en de geschiedenis ervan bespreken. We zullen dan zien dat de eerste druk van 1587 een uitgebreide versie is van een concept in handschrift uit 1567. We vergelijken vervolgens handschrift en eerste druk om te achterhalen om welke redenen Coornhert veranderingen in zijn tekst heeft aangebracht.

In de tweede helft van het hoofdstuk bezien we de structuren van de beide versies en bespreken we de belangrijkste verschillen daartussen. Die structuurverschillen verklaren waarom twee in wezen zo verschillende zaken als geschiedenis en structuur van de tekst hier in één hoofdstuk bij elkaar zijn gezet.

Aan het eind van het hoofdstuk geven we een structuurschema van de tekst van de eerste druk.

Ontstaan en geschiedenis van de Boeventucht

Lange tijd heeft men op gezag van Jan ten Brink, een Coornhert-editeur uit de vorige eeuw, gemeend dat de *Boeventucht* geschreven moet zijn in ongeveer 1572/1573, toen Coornhert, voor de tweede maal in ballingschap, te Xanten verbleef. Die mening heeft men moeten herzien toen A. Hallema in 1923 een handschrift van de *Boeventucht* terugvond in het oud-archief van de gemeente Leiden (Hallema, 1926). Het lag daar in een map met andere stukken die alle betrekking hadden op de voorbereiding, de opbouw en de in-werking-stelling van een tuchthuis in die stad. Op de map staat: ‘Tuchthuis 1598’ (Gemeente-archief van Leiden, Archief van de secretarie 1574-1851, inv. nr. 5234).

Dit handschrift bevat de aantekening: ‘Begonnen ende voleyndt inden haege opten voorpoorte opten XXIVen octobris LXVII’. Jan van Hout concludeerde daaruit in de jaren 1590 dat dit het handschrift van Coornhert was en dat deze het stuk had geschreven tijdens zijn verblijf sinds september 1567 in de Haagse Gevangenpoort. Dat laatste was juist, het eerste niet. Hallema heeft later aangegeven dat het *Discours* niet in Coornherts handschrift is geschreven, maar door een copiïst is vervaardigd (Hallema 1928, 653; ook Bonger 1978, 55 noot 116).

Het handschrift bestaat uit één bifolium en drie in elkaar geschoven bi-

folia, zodat het stuk 16 pagina's heeft. De romp van het stuk, *Discours onder verbeteringe van den verstandigen* geheten, is geschreven met een andere hand dan de inleiding ervoor. Die inleiding moet later toegevoegd zijn, want er staan in de marge paragraafaanduidingen (die overeenkomen met de paragrafen in de gedrukte tekst), terwijl het handschrift niet in paragrafen is ingedeeld. Wel zijn in het handschrift de alinea's van elkaar gescheiden door regels wit, waardoor ze het karakter van paragrafen hebben. Het heeft twintig jaar geduurd voordat er op basis van het handschrift een gedrukte tekst verscheen. De drukker was Harmen Janszoon Muller te Amsterdam. Het enige nog overgebleven exemplaar van deze druk bevindt zich in de collectie van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, in de Universiteitsbibliotheek te Leiden.

Voor de druk heeft Coornhert zijn tekst nog herzien. De verschillen tussen handschrift en eerste druk kunnen voornamelijk verklaard worden uit drie oorzaken: de tijd die twintig jaar is voortgegaan, de stijl die Coornhert heeft willen verbeteren en de structuur die Coornhert heeft aangepast om de inhoud duidelijker te doen overkomen. Van de eerste twee oorzaken volgen nu enkele voorbeelden, de verschillen in de structuur komen verderop aan de orde.

Veroorzaakt door het verschil in tijd zijn de volgende veranderingen. In het handschrift staat iets over het ‘proffyt dat zyne majesteit genijeten zoude’; in de eerste druk, par. 27, staat ‘profijt datme*n* trecken zoude’. De Spaanse koning werd immers in 1587 niet meer erkend. Ook zijn er loon- en prijsverschillen: in het handschrift zijn arbeiders ‘een halven stuver daechs verterende’; in de druk, in par. 33, is dat ‘eenen stuyver daeghs’; in het stuk voorafgaande aan par. 1 in de druk heeft Coornhert het over ‘het verderflijcke oorlogh’. In het handschrift kon hij al wel spreken van ‘des tyts ongelegentheijt’, maar van oorlog was nog geen sprake. Pas als na 1585 de trek van de Vlaamse textielarbeiders naar het noorden op gang gekomen is, spreekt Coornhert over de textielindustrie (par. 17).

De volgende voorbeelden illustreren de stijlveranderingen. Het begin is in de gedrukte tekst veel fraaier door drieslag en beeldspraak; die ontbreken in het handschrift. Daar staat slechts: ‘Staet daeromme eerst te mercken dat het eijnde alle der voorsz. placcaten teghen den Rabbauwen nijet en is geweest dodinge van veele mensche, maer minderinge vant geboefte, want het gheen minder doecht en is in doverheijt, immers meerder, oock lustiger ende prijselijcker werk, dondersaeten voor mesdaet te behoeden ende onschuldich te houden, dan den schuldigen te straffen’.

In de druk begint par. 1 met: ‘Alle straffing schijnt voorneemlijck te gheschieden omme te voorhoeden dat goede menschen sich niet en

zouden begheven ten quaden: dat quade luyden geneselijck zijnde, door anxte voor scande of smerte tot dueghden mochten komen: ende dat bose ongeneselijcke schelme*n* met een vruchtbaer ontsich wech genomen, ende de vromen beschermt zouden mogen werden.' Verderop in par. 1 wordt dan het tegengaan van de misdaad vergeleken met het bestrijden van een ziekte. Ook de slotzin van de druk is officiëler en formeler dan die van het handschrift. In het handschrift staat: 'Dat zy hijer mede ghenoech alleen voor een Ruijdt-bewerp omme bij verstandighen bat naegedacht te worden'; in par. 40 van de druk staat: 'Ende achtende hier mede ghenoegh tot een ruyd bewerp om by verstandigen beter na gedacht ende volkomelijker ghehandelt te werden, hebbe ick hier nu volzeyt'.

Eveneens een stilistische verbetering is het wegwerken van de tautologie 'nuttig profijt'. In het handschrift staat: 'welck proffyt hoe welt boven maten nut is', in de druk staat in par. 34: 'welck profijt hoe welt zeer groot is'. Ook een verduidelijking als van 'en soude nijet cleyn wesen' tot 'en zoude niet kleyn maer over groot wezen' (par. 33) is een stilistische verbetering.

In het algemeen is de gedrukte versie wat duidelijker, fraaier en officiëler dan het handschrift, misschien om te zorgen dat het de magistraten meer zou aanspreken.

Na 1587 is de *Boeventucht* herdrukt in het derde deel van Coornherts *Wercken*, verschenen te Amsterdam in 1630. In deze tweede druk zijn de afkortingen opgelost; de spelling is van een andere zetter en er komen nogal wat zetfouten voor. Verder wijkt hij niet af van de eerste druk.

Nadien is het werk niet meer herdrukt. Hallema gaf nog een transcriptie van het handschrift, nl. in *TNTL* 1926 (Hallema 1926). De door ons verzorgde uitgave is gebaseerd op de eerste druk van 1587.

De opbouw van Boeventucht

De hierboven beschreven gang van zaken bij de totstandkoming van de *Boeventucht* maakt uiteraard dat er complicaties optreden bij de beantwoording van de vraag naar de structuur van het stuk. Van 'het' stuk bestaan immers twee versies, die nu juist op het punt van de structuur ingrijpend verschillen. In de gedrukte tekst (1587) is een inlas van niet minder dan 12 paragrafen toegevoegd aan de handschriftelijke versie.

Het ligt voor de hand om eerst te bekijken hoe Coornhert zijn eerste concept in handschrift heeft opgebouwd, om daarna te zien waar hij structurele wijzigingen heeft aangebracht en zo mogelijk de vraag te beantwoorden waarom hij dat heeft gedaan.

Het handschrift

De eerste versie van *Boeventucht* zoals we die uit het handschrift kennen, is als we het onderschrift mogen geloven, blijkbaar 'aus einem Guss' ontstaan: begonnen en voleind op 24 oktober 1567. We moeten dan haast wel aannemen dat Coornhert in gedachten al lang met dit plan is bezig geweest: het is anders nauwelijks denkbaar dat hij zo snel een zo goed doordacht stuk zou kunnen produceren. Want goed doordacht is het, al zijn er oneffenheden.

Het eigenlijke *Discours* begint met een inleiding. De auteur stelt zich daarin voor als een 'vyand van ledicheyd' en deze uitdrukking, die wat cliché-achtig aandoet, zal in verband met het te behandelen onderwerp van zwaar gewicht blijken te zijn: in ledigheid ziet de auteur een van de belangrijkste oorzaken van criminaliteit. Bescheidenheidsformules voltooien de presentatie van de schrijver: hij is ongeleerd en beschikt niet over ervaring op bestuurlijk gebied. Toch biedt hij zijn plannen maar aan, omdat ze nergens anders te vinden zijn, in de hoop dat wijze bestuurders iets met deze gegevens van 'de basis' zullen kunnen beginnen. In de rest van de inleiding geeft Coornhert een schets van de toestand van de dag. Er bestaan allerlei plakkaten die met strenge lijfstraffen en zelfs met de doodstraf de misdaad trachten tegen te gaan. Het is echter evident dat het beoogde doel allerminst wordt bereikt, integendeel, het aantal misdadigers neemt hand over hand toe. Er zal dus op andere maatregelen gezonnen moeten worden. Hierna begint het eigenlijke betoog, en wel met een onderzoek naar de *oorzaken* van de snelle aanwas der rabauwen. De schrijver ziet er drie. In de eerste plaats is daar het 'ledighe brassen' dat men bij de armen kan waarnemen, een leven van ledigheid en verkwisting dat wel tot misdaad moet leiden. In de tweede plaats signaleert Coornhert de 'hope van onghestraftheyd' bij de misdadigers: om allerlei redenen achten ze de kans om gevangen en berecht te worden tamelijk klein. In de derde plaats wijst hij erop dat de boeven maar een 'cleyn ontsich voor eenen quaden voormiddaghe' aan de dag leggen, waarmee hij bedoelt dat de misdadigers de snelle doodstraf niet als erg afschrikwekkend beschouwen. Het loont de moeite deze drie oorzaken goed te onthouden, want deze punten blijven in de *Boeventucht* steeds een rol spelen.

Na het noemen van de drie oorzaken geeft Coornhert er vervolgens een *verklaring* voor. Het 'ledighe brassen' ontstaat doordat de overheid niet voldoende toezicht houdt op de levenswijze van de armen. De 'hope van onghestraftheyd' ontstaat doordat enerzijds de boeren bang zijn om hun belagers aan te geven, uit angst voor vergelding, en doordat anderzijds de ambtenaren van justitie hun plicht verzaken voornamelijk uit financiële motieven. De verklaring die Coornhert

geeft voor het ‘cleyn ontsich’ is in onze ogen heel schrijnend: het geboefte overweegt dat een snelle tenuitvoerlegging van de doodstraf voor hen eigenlijk barmhartiger is dan een leven vol ellende en armoede.

De volgende stap in het betoog is dat er *middelen* aangewezen worden waardoor men de genoemde oorzaken kan wegnemen. Het bekende rijtje volgt weer. Om het ‘ledighe brassen’ te voorkomen moeten ambtenaren aangesteld worden die de wijken in de steden afgaan om te registreren wie er boven zijn inkomen leeft, zodat dergelijke lieden gestraft kunnen worden. Om de ‘hope van onghestraftheyd’ weg te nemen moet er een zodanige straf verzonnen worden dat de landman geen wraak hoeft te vrezen en dat de justitie die straf graag zal uitvoeren. Voor het voorkomen van het ‘cleyn ontsich’ is het middel eenvoudig: verzin een straf die nog erger is dan de dood.

Nu raakt Coornhert een beetje in moeilijkheden met zijn drieslag. Immers, het middel dat hij noemde om het ledig brassen te voorkomen, namelijk registratie, houdt tegelijk een tamelijk concreet voorstel in. Hier zijn twee onderdelen uit het betoog samengevallen: het probleem van de gevaarlijke ledigheid meent Coornhert nu eigenlijk wel opgelost te hebben. Vandaar dat hij, nu hij tot de kern van zijn betoog gekomen is, namelijk het doen van *voorstellen* om het door hem gesignaleerde probleem van de groei van de misdaad op te lossen, het ‘ledighe brassen’ verder buiten beschouwing laat. Hij gaat slechts verder met voorstellen die te maken hebben zowel met de ‘hope van onghestraftheyd’ als met het ‘cleyn ontsich’. Dat hij deze twee oorzaken nu samen neemt, is begrijpelijk. De oplossing voor beide problemen wordt gezocht in een goed uitvoerbare en adequate straf. Het gevolg is wel dat de nadruk van het hele *Discours* sterk ligt op verbetering van het strafstelsel en niet op de voorkoming van criminaliteit. De gezochte straf blijkt dwangarbeid te zijn. De suggestie wordt door Coornhert op vier punten uitgewerkt. In de eerste plaats stelt hij veerdiensten voor met galeien waarop allerlei boeven voor korter of langer tijd te werk gesteld kunnen worden. Gezien de termijn van honderd jaar die hij als mogelijkheid noemt, wordt ook aan levenslange straf gedacht. Vervolgens kan men het geboefte ook aan het werk zetten bij landwinning, in industriële werkplaatsen, of tenslotte in arbeidskampen voor allerlei werkzaamheden op het platteland. Een kleine verfijning die wordt aangebracht, houdt in dat misdadigers die de doodstraf verdienen, in het gezicht worden gebrandmerkt om ontsnappen te bemoeilijken. Na deze uiteenzetting van voorstellen volgt een beschouwing over de te verwachten *gevolgen* van een en ander. Eerst komt een enigszins buiten het betoog vallend stuk over het economisch nut dat de plannen zullen opleveren. Daar-

voor waren ze weliswaar niet bedoeld, maar de magistraat aan wie Coornhert zijn voorstellen aanbiedt, zal voor dat economische aspect zeker gevoelig zijn. Hierna worden de gevolgen geschetst met het oog op de ‘hope van onghestraftheyd’ en het ‘cleyn ontsich’. De landman hoeft niet bang voor wraak te zijn nu zijn belagers een flinke tijd opgeborgen blijven; de ambtenaren zullen dergelijke straffen die hun geen geld kosten en bovendien voor jonge misdadigers minder definitief zijn dan verminking, graag ten uitvoer leggen. En wat het ‘cleyn ontsich’ betreft: de jammerlijke en ellendige dwangarbeid zal veel afschrikwekkender kracht hebben dan de doodstraf. En Coornhert wordt bijna lyrisch wanneer hij beschrijft hoe heerlijk Nederland dan zal zijn: veilig en vreedzaam, vol sobere en hardwerkende mensen, vol gehoorzame kinderen.

Het *slotpleidooi* kan dan ook zeer kort zijn: wat een schitterend resultaat dat zo makkelijk verkregen kan worden wanneer men deze voorstellen volgt.

Samenvattend kan men vaststellen dat Coornhert in deze handschriftelijke versie meer geïnteresseerd is in een goed strafstelsel, dan in voorkoming van criminaliteit. Hij besteedt althans aan dat laatste onderwerp veel minder aandacht, en beperkt zich tot het noemen van registratie als een middel om mensen die aan het begin van een misdadige carrière staan, zo snel mogelijk aan te pakken.

Eerste druk

Wat dit laatste betreft, biedt de gedrukte versie van het stuk een grote verrassing: de preventie heeft een veel belangrijker plaats gekregen. Men kan dat gemakkelijk aflezen aan het hierna afgedrukte schema. Het blokje van de paragrafen 14-23 (met de inleiding daarop) is geheel nieuw. Aan de hand van het genoemde schema kan men de opbouw van de *Boeventucht* zoals die gedrukt is, in één blik overzien. Het hiervolgende betoog wil hierbij slechts een korte toelichting geven.

Aanvankelijk loopt de opbouw van de tekst in handschrift en druk parallel. Na een inleiding met presentatie van de auteur en beschouwing van de huidige situatie (par. ‘0’-3), volgt een uiteenzetting over de oorzaken van het een en ander (par. 4), een verklaring daarvoor (par. 5-7) en een analyse van de middelen waardoor men aan de ongewenste situatie een einde zou kunnen maken (par. 8-11).

Naar men zich zal herinneren was het middel om het gevaarlijke ‘ledighe brassen’ te voorkomen de registratie, en achtte Coornhert dat blijkbaar een goede methode om beginnende boeven meteen aan te pakken en dan te straffen. Analyse en aanpak vielen in het handschrift samen en veel meer dan registratie werd daar door Coornhert

ook niet voorgesteld. In de gedrukte tekst treedt echter op deze plaats een wijziging van kapitaal belang op. De registratie van (potentiële) criminelen krijgt nu een dubbel doel. In de eerste plaats bestaat daardoor de mogelijkheid van bestraffing van hen die inderdaad tot misdaad zijn vervallen. Deze groep mensen behoort dan verder tot de categorie voor wie de 'hope van onghestraftheyd' en het 'cleyn ontsich' een rol spelen. Maar in de tweede plaats, en dat is essentieel, heeft Coornhert nu ingezien dat door registratie ook de mogelijkheid ontstaat mensen die op het slechte pad dreigen te komen, daarvan af te houden: de gevaren van het 'ledigh brassen' kunnen worden *voorkomen*. In de volgende afdeling voorstellen doet Coornhert daarvoor dan ook breedvoerig ideeën aan de hand. Lediggangers van het eigen gebied behoren aan het werk gezet te worden, niet bij wijze van straf dus, maar bij wijze van preventie. De auteur biedt een aantal praktische suggesties aan. Iedere stad moet, in overeenstemming met de ter plaatse beoefende nijverheid, een soort sociale werkplaatsen inrichten. Deze moeten onder toezicht van notabele burgers en burgeressen staan, die erop toezien dat de armen behoorlijk werken en daarvoor ook behoorlijk betaald worden. Lediggangers van buiten de streek, bedelaars dus, dienen buiten de grenzen gehouden te worden (par. 13-24).

Pas daarna gaat Coornhert dan verder met de ons al uit het handschrift bekende voorstellen voor de verbetering van het strafstelsel, waardoor de twee andere door hem genoemde oorzaken van de toename van de misdadigheid zouden verdwijnen (par. 24-31).

De ingreep mag een grote verbetering genoemd worden. In de eerste plaats om een structurele reden: de drieslag is nu ook in het onderdeel *voorstellen* compleet aanwezig. Eerst staan daar nu immers voorstellen ter voorkoming van het 'ledighe brassen', daarna volgen die tegen de 'hope van onghestraftheyd' alsmede het 'cleyn ontsich'. Toch lijkt het ons niet dat Coornhert zo'n structuralist was dat hij alleen om déze reden zo'n grote invoeging gedaan zou hebben. Het zal hem toch vooral om de inhoudelijke verbetering gegaan zijn, waardoor hij een bijdrage kon leveren tot de preventie van criminaliteit.

De rest van de gedrukte tekst loopt in grote lijnen parallel met die van het handschrift. Daarbij moet dan wel worden aangetekend dat de paragrafen die over de gevolgen van Coornherts voorstellen handelen, wel met zoveel woorden vermelden dat de 'hope van onghestraftheyd' en het 'cleyn ontsich' zouden verdwijnen, maar niet spreken over de goede gevolgen van de sociale werkplaatsen. Met andere woorden: in dit gedeelte is de aanpassing aan de nieuwe versie van de tekst niet volkomen tot stand gebracht, en daardoor missen we hier ook de verder zo fraai volgehouden drieslag.

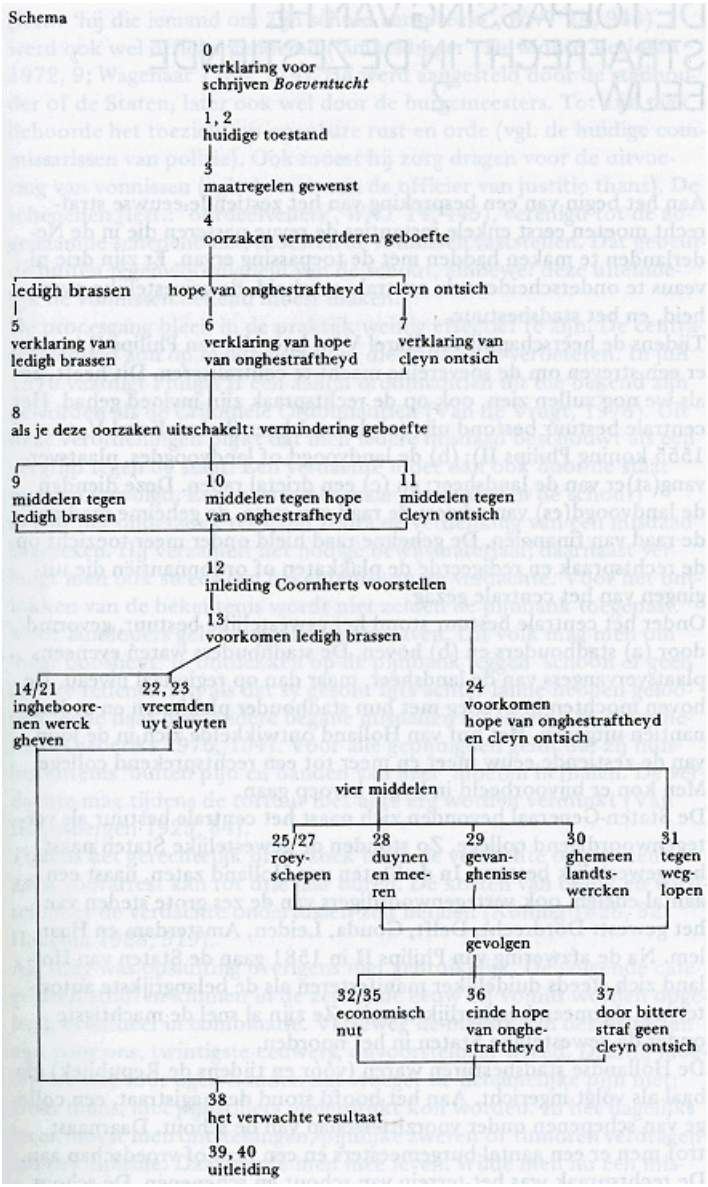
Schema
0
verklaring voor schrijven *Boeventucht*
1, 2
huidige toestand
3
maatregelen gewenst
4
oorzaken vermeerderen geboefte
ledigh brassen
hope van onghestraftheyd
cleyn ontsich
5
verklaring van ledigh brassen
6
verklaring van hope van onghestraftheyd
7
verklaring van cleyn ontsich
8
als je deze oorzaken uitschakelt: vermindering geboefte
9
middelen tegen ledigh brassen
10
middelen tegen hope van onghestrafheyd
11
middelen tegen cleyn ontsich
12
inleiding Coornherts voorstellen
13
voorkomen ledigh brassen
14/21
ingheboore-nen werck gheven
22, 23
vreemden uyt sluyten
24
voorkomen hope van onghestraftheyd en cleyn ontsich
vier middelen
25/27
roey-schepen
28
duynen en mee-ren
29
gevan-ghenisse
30
ghemeen landts-wercken
31
tegen weg-lopen
gevolgen
32/35
economisch nut
36
einde hope van onghe-straftheyd
37
door bittere straf geen cleyn ontsich
38
het verwachte resultaat
39, 40
uitleiding

De toepassing van het strafrecht in de zestiende eeuw 2

Aan het begin van een bespreking van het zestiende-eeuwse strafrecht moeten eerst enkele instanties de revue passeren die in de Nederlanden te maken hadden met de toepassing ervan. Er zijn drie niveaus te onderscheiden: de centrale overheid, de gewestelijke overheid, en het stadsbestuur.

Tijdens de heerschappij van Karel V en later die van Philips II bestaat er een streven om de soevereine macht te centraliseren. Dit heeft, zoals we nog zullen zien, ook op de rechtspraak zijn invloed gehad. Het centrale bestuur bestond uit: (a) de landsheer (keizer Karel V, na 1555 koning Philips II); (b) de landvoogd of landvoogdes, plaatsvervang(st)er van de landsheer; en (c) een drietal raden. Deze dienden de landvoogd(es) van advies: de raad van state, de geheime raad en de raad van financiën. De geheime raad hield onder meer toezicht op de rechtspraak en redigeerde de plakkaten of ordonnantiën die uitgingen van het centrale gezag.

Onder het centrale bestuur stond het gewestelijke bestuur, gevormd door (a) stadhouders en (b) hoven. De stadhouders waren eveneens plaatsvervangers van de landsheer, maar dan op regionaal niveau. De hoven mochten in overleg met hun stadhouder plakkaten en ordonnantiën uitgeven. Het hof van Holland ontwikkelde zich in de loop van de zestiende eeuw meer en meer tot een rechtsprekend college. Men kon er bijvoorbeeld in hoger beroep gaan.

De Staten-Generaal bevonden zich naast het centrale bestuur als vertegenwoordigend college. Zo stonden de gewestelijke Staten naast het gewestelijk bestuur. In de Staten van Holland zaten, naast een aantal edelen, ook vertegenwoordigers van de zes grote steden van het gewest: Dordrecht, Delft, Gouda, Leiden, Amsterdam en Haarlem. Na de afzwering van Philips II in 1581 gaan de Staten van Holland zich steeds duidelijker manifesteren als de belangrijkste autoriteit op algemeen bestuurlijk terrein. Ze zijn al snel de machtigste onder de gewestelijke Staten in het noorden.

De Hollandse stadsbesturen waren (vóór en tijdens de Republiek) globaal als volgt ingericht. Aan het hoofd stond de magistraat, een college van schepenen onder voorzitterschap van de schout. Daarnaast trof men er een aantal burgemeesters en een raad of vroedschap aan. De rechtspraak was het terrein van schout en schepenen. De schout

(lett.: ‘hij die iemand om zijn schuld aanspreekt’, *WNT* 14, 945) werd ook wel officier genoemd (‘ambtsdrager’; De Monté Verloren 1972, 9; Wagenaar 1788, 279). Hij werd aangesteld door de stadhouder of de Staten, later ook wel door de burgemeesters. Tot zijn taak behoorde het toezicht op openbare rust en orde (vgl. de huidige commissarissen van politie). Ook moest hij zorg dragen voor de uitvoering van vonnissen (vgl. de taak van de officier van justitie thans). De schepenen (lett.: ‘oordeelvellers’, *WNT* 14, 445), verenigd tot de zogenaamde schepenbank, moesten de vonnissen vaststellen. Dat gebeurde buiten tegenwoordigheid van de schout, alhoewel deze uiteindelijk de vonnissen bekend moest maken.

De procesgang bleek in de praktijk weinig effectief te zijn. De centrale overheid zon op maatregelen om die situatie te verbeteren. In juli 1570 vaardigt Philips II een aantal ordonnantiën uit die bekend zijn geworden als de Criminele Ordonnantiën (Van de Vrugt, 1978). Uit deze verordeningen blijkt dat men iedere misdaad beschouwt als een vergrijp tegen de staat. Een verdachte moet dan ook door de staat worden vervolgd. Een staatsambtenaar (in de steden de schout) neemt het onderzoek ter hand zodra de verdenking van een misdaad is gerezen. Hij verzamelt het nodige bewijsmateriaal; daarnaast verlangt men ook steeds een bekentenis van de verdachte. Voor het ontlokken van de bekentenis wordt niet zelden de pijnbank toegepast. Voor landlopers gelden speciale maatstaven. Dit volk mag men om ‘haar boosheyt’ te ontdekken op de pijnbank leggen ‘schoon er geen andere redenen syn als dat sy gesont lijfs achter lande hebben geloopen, ende haar over andere begane misdaden scherpelijk te examineren’ (Diederiks 1976, 104). Voor alle gepijnigden geldt dat zij hun bekentenis ‘buiten pijn en banden van ijzer’ moeten herhalen. De verdachte mag tijdens de tortuur niet al te erg worden verminkt (Van Heijnsbergen 1925, 84).

Tijdens het gerechtelijk onderzoek blijft de verdachte opgesloten. Zo'n voorarrest kan tot drie jaar duren. De kosten van drank en voedsel moet de verdachte ondertussen zelf betalen (Koning 1828, 32; Hallema 1928, 519).

Als *straf* was opsluiting overigens niet gebruikelijk. De volgende categorieën straffen kunnen in de zestiende eeuw bij vonnis worden opgelegd, eventueel in combinatie. Verreweg de meeste van deze straffen zijn voor ons, twintigste-eeuwers, onvoorstelbaar wreed. Daarbij moeten we wel voor ogen houden dat vroeger de lichamelijke pijn niet, zoals thans, met pijnstillers onderdrukt kon worden. In het dagelijks leven moest men ontstekingen, pijnlijke zweren of tumoren verdragen zonder aspirine. Daar leerde men mee leven. Wilde men nu een misdadiger ècht pijnlijk straffen, dan moest de pijn van de bestraffing

nog heel wat heviger zijn dan de ‘normale’ pijn. Men kent in de zestiende eeuw doodstraffen, lijfstraffen, verbanning, geldstraffen en tewerkstelling.

Doodstraffen

De doodstraf kan op verschillende manieren ten uitvoer worden gebracht. De gekozen vorm van terechtstelling hangt samen met de mate van ‘eervolheid’ van de straf en de aard van het vergrijp. In het algemeen kan men zeggen dat de sociale positie van de veroordeelde de mate van eervolheid van de straf mede bepaalt. De executie vindt plaats in het openbaar op een centraal gelegen plek. Na de volvoering van het vonnis worden de stoffelijke resten buiten de stadsmuren gebracht en daar tentoongesteld (Jelgersma 1978, passim). Als er tenslotte door het inwerken van weer en wind en de gulzigheid van kraaien en ratten nog slechts botten resten is de strafvoltrekking ten einde. De meest eervolle doodstraf is de onthoofding. Verder kent men ophanging (voor dieven en inbrekers), wurging, verbranding (ketters en heksen), verdrinking (bijvoorbeeld voor schuldigen aan zedenmisdrijven), radbraking en het levend begraven. De gruwelijke straf van het radbraken behoeft nog enige toelichting. De veroordeelde werd op een paar houten balken (in de vorm van een liggend mens met gespreide armen en benen) vastgebonden. De beul had tot taak hem met een koevoet of zware ijzeren staaf helemaal of gedeeltelijk kapot te slaan. Deze straf kende verschillende gradaties. De zwaarste vorm was die ‘zonder slag op het hart’, zonder genadeslag. De beul begon vanaf de handen en de voeten geleidelijk aan het gehele lichaam te verbrijzelen. Bij ‘lichtere’ varianten viel de genadeslag wat eerder. Ter dood veroordeelden raakten al hun bezit kwijt. Hun goederen kwamen aan de staat; de achtergebleven familieleden vervielen tot armoede.

Lijfstraffen

De zestiende eeuw kent twee categorieën lijfstraffen: verminkende en vernederende. Bij beide verliest de veroordeelde niet het leven, maar de eer. Als verminkende straffen gelden het afhouwen van ledematen, het uitrukken of het doorboren van de tong, het splijten van de neus, het uitsteken van ogen en het afsnijden van oren. Het brandmerken of brandtekenen is een straf voor bedelaars, dieven en bigamisten. Iemand die een brandmerk in zijn gezicht droeg zag er blijkbaar zo afschrikwekkend uit dat zwangere vrouwen er voortijdig van konden bevallen, zoals een zestiende-eeuws rechtsgeleerde opmerkt (Ten Cate 1975, 87). Tot ca. 1546 brandmerkt men op de wangen, later op rug of schouders. Op grond van welke bijzondere voorschrif-

ten men deze verplaatsing doorvoerde, is niet goed vast te stellen (Ten Cate 1975, 86).

Als vernederende lijfstraffen zijn te beschouwen het geselen, het kaalscheren en het tentoonstellen op het schavot. Ook liet men veroordeelden wel rondlopen met een steen om de hals, of in een houten ton. Men dwong hen soms tot een strafbedevaart, of men sloeg hen, bij wijze van symbolische doodstraf, met een zwaard over het hoofd.

Verbanning

De verbanning is in de zestiende eeuw een zware straf. De bezittingen van de verbannene worden verbeurd verklaard; men moet familie en vrienden verlaten. Dan begint het zwerven van de ene stad naar de andere, onder de voortdurende dreiging opgepakt te worden wegens landloperij. Geseling, brandmerking en nieuwe verbanning kunnen dan het gevolg zijn. Galg en rad zijn het eindpunt van zo'n lijdensweg.

Geldstraffen

Geldstraffen worden meestal in combinatie met andere straffen opgelegd.

Tewerkstelling

Door toedoen van de Spanjaarden raakt de galeistraf in de Nederlanden bekend. Ook stelt men misdadigers te werk bij openbare projecten en in tucht- en spinhuizen. Hierop zullen we nog terugkomen.

Armoede en misdaad 3

Pas in de tweede helft van onze eeuw komt het historisch onderzoek op gang naar bevolkingsgroepen die in het verleden op de rand van het bestaansminimum leefden. We weten nu dat het aantal armen in de vijftiende en zestiende eeuw geweldig is toegenomen. Waardoor? Die toename vindt zijn oorzaak in een versnelde bevolkingsgroei tussen ca. 1460 en 1560 en in de opkomst van het moderne handelskapitalisme. Honderdduizenden trokken van het platteland naar de stad in

Fig. 2 en 3 Brassende en hebzuchtige bedelaars. Gravures van J. Wiericx in verschillende drukken van Coornherts Recht ghebruyck ende misbruyck van tydlicke have.

de hoop daar iets meer te verdienen dan in hun dorpen van herkomst. Door de bevolkingsgroei was het op het platteland steeds moeilijker geworden om iedereen te voeden. In de stad vervielen de immigranten evenwel bij een geringe daling van de conjunctuur al gauw tot pauperisme. In de ogen van wie hoger op de sociale ladder stond vormden ze een bedreiging voor de algemene welvaart en rust.

De arme als potentiële misdadiger

In de gedachtengang van de middeleeuwer, die alles op aarde interpreteerde als een boodschap of teken van God, hield het arm-zijn een morele veroordeling in. Als arme werd je door God beproefd, of gestraft voor je zonden. In beide gevallen diende je je lot in lijdzaamheid te dragen. Wanneer het aantal armen groeit en de rondtrekkende bedelaars de stedelijke welvaart lijken te bedreigen, probeert men te bewijzen dat de armlastigen zichzèlf in zo'n benarde positie hebben gebracht. Hun lot is hun eigen schuld. Hèt bewijs dat vaak wordt aangevoerd is het gebrek aan werkwilligheid van de arme, zijn 'ledigheyt'. Zijn de door God beproefden de 'goede' armen, de door God ge-

[Fig. 3]

stràften vormen de groep van ‘kwade’ armen, kenbaar aan hun weerzin tegen werk. In de praktijk viel dit onderscheid overigens moeilijk te maken. Werkwillig kon een arme zich wel tonen, maar op veel plaatsen was geen werk genoeg, zodat hij tòch moest gaan bedelen. De armenzorg was weinig efficiënt geregeld en werkte daardoor beroepsbedelarij in de hand; en wie eenmaal tussen de bedelaars en vagebonden terechtkwam had weinig kans meer op terugkeer naar een geordend leven. Hij was per definitie onbetrouwbaar geworden. Wie zou hem nog werk willen geven?

De overheid sterkte dit wantrouwen door allerlei verordeningen tegen de bedelaars af te kondigen. Tientallen schrijvers ‘bestudeerden’ hun wonderlijke wereld en publiceerden de bevindingen in werken over het leven, de organisatie en de taal der onmaatschappelijken. Voorbeelden zijn Sebastian Brants *Narrenschiff* (1494); het anonieme *Liber vagantorum* (1509) en de Vlaamse pendant hiervan: *Der fielen, rabauwen oft schalcken vocabulaer* (1563). De veelzeggende ondertitel van dit laatste werk luidt: ‘ooc de beveysde manieren der bedeleeren oft bedelerssen, daer menich mensche deur bedrogen wort, wort hier geleert, op dat hem elck daer voor wachten mach, ende is seer nut ende profijtelijck om lesen voor alle menschen’. In dit werk worden ruim vijfentwintig verschillende soorten bedelaars en bedelaressen beschreven en afgebeeld.

Die afbeeldingen brengen ons bij een andere ‘bron’ waaruit veelal een morele veroordeling van de pauper en tegelijk een waarschuwing aan de toeschouwer spreekt: de iconografie. Landlopers, rondzwervende gedeserteerde en afgedankte soldaten, ‘varende luyden’ (reizende kunstemakers en kwakzalvers), prostituées, beroepsbedelaars, kortom de hele grauwe horde van ‘quaetdoenders’ wordt op schilderijen en op prenten in bijvoorbeeld emblematabundels goed zichtbaar gemaakt. Schilders als Pieter Brueghel en later Adriaan van de Venne wisten allerlei vertegenwoordigers van de medogenloze anti-maatschappij afschrikwekkend weer te geven. Alle tekenen van uiterlijk verval, zoals verwrongen gelaatstrekken en afstotelijke mismaaktheid, vormden de ‘bewijzen’ van een door en door zondige levenswandel. Het zijn vaak, ook voor ons nog (laat staan voor angstige en bijgelovige tijdgenoten van de kunstenaars), macabere afbeeldingen van vechtend, moordend en zich volvretend uitvaagsel; soms zie je op de achtergrond een galg of een heel galgenveld met tentoongestelde lijken, de ondubbelzinnige verwijzing naar het definitieve eindpunt van een buitensporig leven...

Hervorming van de armenzorg

In de periode 1520-1550 gaan tenminste vijftig steden in Europa over tot gecoördineerde armenzorg (Soly 1975, 591). Aan deze hervorming van de armenzorg lagen steeds drie principes ten grondslag: controle, steunverlening en arbeidsdwang. Alle beschikbare steunfondsen kwamen terecht bij het stadsbestuur, dat ze in een centrale kas stortte, ‘de gemene beurs’. Van tijd tot tijd organiseerde men bedélingen. Wie daarvoor in aanmerking wilde komen moest zich laten registreren. Door deze registratie kon het stadsbestuur de armen controleren. Het beschikte zo ook over namen van mensen die verplicht te werk gesteld konden worden. Recent onderzoek heeft laten zien dat zo'n hervorming van de armenzorg slechts werd doorgezet als er in de betreffende stad sprake was van een industriële opleving; met andere woorden, als er geld voor was. Ook denkbeelden van humanisten en religieuze hervormers hebben bij de sociaal-politieke besluitvorming een rol gespeeld. In het algemeen mag men concluderen dat àls er, ook later in de zestiende eeuw, voorstellen tot hervorming werden gerealiseerd, dat altijd gebeurde in een periode van opgaande conjunctuur. Of, met andere woorden, in een periode waarin de drie-éénheid controle-steunverlening-arbeidsdwang samenviel met de belangen van de burgers-kooplieden-ondernemers (Soly 1975, 594). In Coornherts *Boeventucht* is deze samenhang eveneens waarneemnaar. De auteur speelt in op de belangen van de koopman. ‘Oorbaar’, ‘nut’ en ‘profijt’ zijn in het oog springende begrippen in het betoog. Degenen die over eventuele realisering van de voorstellen moeten beslissen krijgen argumenten opgediend die tegemoet komen aan hun verlangen hun vermogen door investering te vermeerderen.

In steden als Amsterdam en Leiden breidt men in de zestiende eeuw de dienstverlening van de in oorsrpong middeleeuwse hulpinstanties uit. Langzamerhand komt er enige hervorming tot stand. Thuiswonende armen, de zogenaamde arme huiszittenen, stonden er onder controle van speciale huiszittenmeesters, aan wie hun materieel welzijn was toevertrouwd. De zogenaamde gasthuizen verleenden onderdak aan onvermogende vreemdelingen. Geen enkele inwoner van Leiden mocht vreemde bedelaars herbergen op straffe van een boete (Ligtenberg 1908, 304). Het Leidse Heilige-Geesthuis was een weeshuis. Weeskinderen kregen er lessen van een schoolmeester, de jongens leerden er een ambacht of werden uitbesteed, meisjes moesten in de huishouding helpen of leerden spinnen.

Hiervoor is al even het verband aangeduid dat de tijdgenoten legden tussen gebrek aan werkwilligheid en armoede. De arme-door-eigenschuld is in deze visie een misdadiger. De ‘goede’ armen verdienen centrale ondersteuning. Een aantal geschriften over de armenzorg die

we in het volgende hoofdstuk behandelen richt zich vooral op deze laatste groep. Coornherts *Boeventucht* daarentegen behandelt vooral de bestrijding van de criminaliteit die voortkomt uit armoede. Het gaat hem eerder om straf- dan om hulpmaatregelen, hoewel hij daarbij het heil van de individuele gestraften duidelijk voor ogen houdt.

De Boeventucht en enige verwante zestiende-eeuwse geschriften 4

Zoals de titel al aangeeft valt in de *Boeventucht* het accent op een efficiënte *bestraffing* van misdadigers. Daarmee staan Coornherts ideeën over arme mensen in verband. Zij zijn de ‘luye sluymers’ die van kwaad tot erger kunnen vervallen. Maatregelen tegen de aanwas van zulke lieden hebben vooral tot doel de ledigheid, die tot zonde leidt, uit te bannen. Het doen verdwijnen van de ledigheid is ook een belangrijk motief in een aantal hierna te behandelen zestiende-eeuwse geschriften. Dat zijn: 1. Thomas More: *Utopia* (1516), 2. J.L. Vives: *Secours van den aermen* (1526); 3. Het *Groot Placaat* van Karel V (1531) waarin vele van Vives' voorstellen zijn terug te vinden; 4. Het Leidse armenzorgrapport (1577).

Naast het genoemde gemeenschappelijke motief van het uitbannen van de ledigheid zijn er nog andere redenen waarom juist déze geschriften naast de *Boeventucht* kunnen worden gelegd. Zo is de keuze van 1 en 2 mede bepaald door een aantal uitspraken over Coornherts relatie tot Vives en More (Overdiep 1944, 21; Bonger 1978, 305) waarin afhankelijkheid wordt verondersteld; de keuze van 3 door een uitspraak van Coornhert zelf over plakkaten (in par. 2); 4 is mede gekozen op grond van de mogelijkheid dat dit rapport een verklaring biedt voor een aantal uitbreidingen in de eerste druk van de *Boeventucht* in vergelijking met het handschrift.

Hoewel er een overeenkomst bestaat tussen de *Boeventucht* en genoemde vier teksten - het motief van de uit te bannen ledigheid - bekleedt Coornhert toch een unieke positie in zoverre dat hij pleit voor *bestraffing* van *misdadigers*. In de andere teksten staat *verzorging* van *armen* centraal.

1 Thomas More: *Utopia* (1516). Het boek bestaat uit twee delen. In het eerste schetst More de schrijnende sociale wantoestanden in het Europa van zijn tijd. Deel twee beschrijft de samenleving op het fantasie-eiland ‘Nergensland’. Naar de vorm is het een gesprek met de gefingeerde Hythlodaeus. Het is een mystificatie, een literaire tekst en geen direct betoog. Daardoor kan More als auteur buiten schot blijven. Het zou onverantwoord zijn te concluderen dat Coornhert invloed heeft ondergaan van More's denkbeelden over armoede en misdaad. Beide auteurs hebben wel vergelijkbare kritiek op de wereld

waarin zij leven, maar ze verwerken die op totaal uiteenlopende wijze. More voert een pleidooi voor een ‘ideale’ samenleving waarin privé-eigendom onbekend is (niemand hoeft zich dus te vergrijpen aan andermans bezit); waarin werk naar keuze aanwezig is voor allen die kunnen werken (ledigheid bestaat dus niet); kortom, waarin alleen het beste uit de mensen wordt gehaald. Coornhert daarentegen doet een aantal concrete, praktische voorstellen voor werkverschaffing en voor een efficiënter strafsysteem. De samenleving én de individuele gestrafte zullen daar uiteindelijk beter van worden.

2 J.L. Vives: *Secours van den aermen* (1533). De Spaanse humanist Juan Luis Vives, geestverwant van Erasmus en Thomas More, schrijft op verzoek van Lodewijk van Vlaanderen, één van de invloedrijkste

Fig. 4 Thomas More. Kopie van een schilderij van Holbein. National Portrait Gallery, Londen.

raadslieden van Karel V, een boek over de armenzorg. Het verschijnt in 1526: *De subventione pauperum*. In 1533 komt er een Nederlandse vertaling uit in Antwerpen. Een tweede Nederlandse versie verschijnt in 1566. In het eerste deel levert Vives kritiek op onrechtvaardige sociale verhoudingen in de Nederlanden, veroorzaakt door bezitsverschillen. Hij pleit voor afschaffing van privé-eigendom. Vervolgens presenteert hij in het tweede deel een serie concrete voorstellen voor de armenzorg in de steden. Hij beschouwt de armen als medemensen, en niet in de eerste plaats als potentiële misdadigers. Van bestraffing rept hij nauwelijks. Precieze vergelijking levert onvoldoende materiaal op om te concluderen dat Coornhert 'op Vives gesteund' (Overdiep 1944, 21) heeft. Het is zeker denkbaar dat hij op de hoogte is geweest van Vives' voorstellen; op zijn dienstreizen kan hij de steden hebben bezocht waar de armenzorg in Vives' geest functioneerde. Heel waarschijnlijk is dit laatste evenwel niet. In de *Boeventucht* merkt Coornhert zelf op (t.a.v. de controle op de armen): 'Zo geschiet nochtans tzelve in gheenen Steden daer ick af hebbe konnen verhoren' (par. 5).

3 Het *Groot Placaat* van Karel V (1531). De artikelen VIII tot en met XXV van het *Groot Placaat van Keyser Karel, vervattende verscheyde saken, de policie deser landen concerneerende, in dato 7 Octob. en gepubliceerd den 15 Novem. 1531* (*Groot Placaatboek* I, 1729, 416-419) handelen over bedelarij en armenzorg. Uit een vergelijking met de *Boeventucht* valt weinig te concluderen. Er zijn wat parallellen op het terrein van de registratie, maar in de uitwerking van de plannen over werkverschaffing en een ander strafsysteem staat Coornhert weer alleen.

4 Het Leidse armenzorgrapport (1577). In 1575 besloten de Staten van Holland dat de armenzorg voorgoed onder de overheid moest komen (Ligtenberg 1908, 298). Het is waarschijnlijk dat in dit verband het rapport over de hervorming van de armenzorg der stad Leiden in de vergadering van de vroedschap op 20 februari 1577 werd behandeld. Dit rapport was opgesteld door een commissie, bestaande uit een afvaardiging van burgemeesters en schepenen die zelf ook op de vergadering aanwezig waren (Prinsen 1905, 114, 128). Jan van Hout was als secretaris bij de vergadering aanwezig en gaf een mondelinge inleiding bij het rapport (Prinsen 1905, 129). Het rapport constateert onder meer dat er veel aalmoezen worden verspild en dus niet terecht komen bij de 'rechte ende de ware armen'. Als oorzaken van de verspilling worden genoemd: het weinig effectieve bedélingsbeleid dat de kloosters voeren; de achteruitgang van de lakenne-

ring; de toeloop van bedelaars uit allerlei landen naar de als mild bekend staande Nederlanden en de vrijgevigheid van de bevolking. Na deze opsomming zegt het rapport (geparafraseerd): Zoals het voor een arts een vereiste is dat hij de oorzaak kent van de ziekte van zijn patiënt, om deze goed te kunnen genezen, zo is het eveneens noodzakelijk voor de ter vergadering aanwezigen om de oorzaken te kennen van de wantoestanden in deze stad (Prinsen 1905, 143). Ook Coornhert gebruikt deze uit de oudheid stammende medische metafoor in de *Boeventucht*, namelijk in par. 1. Vergelijking van het handschrift met de eerste druk leert dat deze metafoor in het handschrift nog ontbreekt.

Uiteindelijk komt het Leidse rapport tot oplossingen. De middelen voor de armenzorg dienen in een centrale kas te vloeien; ook het toezicht op en de registratie van de armen moeten centraal worden geregeld. Zo is controle op de besteding van de middelen gewaarborgd. Bovendien komen er opzichters in de verschillende buurten.

Door een efficiënte registratie wordt het nu mogelijk een deel van de armen tot arbeid te dwingen. Hoewel Coornherts voorstel gedetailleerder is dan het rapport, wordt de indruk gewekt dat hij op de een of andere wijze van het Leidse voorstel heeft afgeweten. Misschien was hij wel op de hoogte van de volledige inhoud van het Leidse armenzorgrapport; alleen zijn de argumenten hiervoor, althans de tekstinterne argumenten, niet echt doorslaggevend.

Wel is er een sterk tekstextern gegeven voorhanden, ontleend aan Coornherts levensloop. In 1579 had Coornhert in verband met de ‘Leydtsche Disputatie’ nogal veel contact met het Leidse stadsbestuur, waarin zijn vriend Jan van Hout secretaris was (Bonger 1978, 83 e.v.). Zelfs een jaar eerder al bevond Coornhert zich in Leiden ter gelegenheid van een disputatie in het Academiegebouw (Bonger 1978, 16). Juist in deze jaren was men in Leiden bezig met de realisering van de voorstellen die in het armenzorgrapport gedaan worden. Het is heel goed mogelijk dat Van Hout en Coornhert daarover gesproken hebben; misschien heeft Van Hout Coornhert het rapport wel laten lezen. Indien dit waar is, dan is daarmee het opvallendste verschil tussen het handschrift en de eerste druk van de *Boeventucht* (de toevoeging van par. 13 t/m 21 in de eerste druk) verklaard. De recentste studie over het Leidse rapport en Coornherts *Boeventucht* is die van P. Brachin (1984).

Tot besluit van dit hoofdstuk

Welbeschouwd heeft de confrontatie van de *Boeventucht* met een aantal andere zestiende-eeuwse geschriften weinig opgeleverd. Dat wil zeggen: uitspraken over bijvoorbeeld Vives' invloed op Coornhert

kunnen niet worden gestaafd. Misschien dat de confrontatie met het Leidse armenzorgrapport er nog het gunstigst uitspringt; daarmee valt tenminste een verklaring te geven voor de opvulling van (het grootste deel van) het ‘gat’ dat het handschrift ten opzichte van de eerste druk van *Boeventucht* vertoont. De belangrijkste reden van het feit dat de resultaten nogal teleurstellend zijn (dat wil zeggen niet aan verwachtingen beantwoorden) is eigenlijk al geformuleerd. Coornhert heeft met de *Boeventucht* een andere bedoeling dan de overige behandelde teksten. Niet de zorg voor de armen heeft zijn primaire aandacht, maar de doelmatige *bestraffing* van de misdadigers, op een zodanige wijze, dat zowel de samenleving als de misdadigers zelf ervan zullen profiteren.

Coornherts voorstellen in de praktijk gebracht? 5

In het vorige hoofdstuk is de *Boeventucht* geconfronteerd met een aantal geschriften die voor het merendeel de hervorming van de armenzorg betreffen; misdaadbestrijding komt in die geschriften niet of nauwelijks aan de orde. Hierdoor kàn de indruk gewekt zijn dat Coornhert alleen stond met het ontwerpen van een meer efficiënt strafsysteem. Dat is niet helemaal terecht; weliswaar mag men de *Boeventucht* een uniek geschrift noemen, toch zijn er gegevens die erop wijzen dat in de loop van de zestiende eeuw in een aantal Westeuropese landen een mentaliteitsverandering optrad bij de dragers van de rechterlijke macht. Ook zíj zagen in dat de straffen niet aan hun doel - afschrikken en onschadelijk maken van misdadigers - beantwoordden. Men ging beseffen dat er maatregelen nodig waren om te voorkomen dat toevallige overtreders of in principe niet-misdadige mensen door de tijdsomstandigheden crimineel zouden worden. In Engeland bracht die mentaliteitsverandering teweeg dat men omstreeks 1550 een werkinrichting voor misdadigers oprichtte, het Bridewell Palace in Londen. Dergelijke ‘houses of correction’ of tucht- en verbeteringshuizen ontstonden vervolgens ook in andere steden en nog weer later eveneens op het continent.

Naast humanisten als Erasmus en Coornhert die zich bezig gingen houden met strafrechtsideeën uit de oudheid, waren er ook andere wetenschapsmensen, vooral medici, die zich gingen verdiepen in de oorzaken van criminaliteit en de gevolgen van de opgelegde straffen. Uit de lectuur van onder meer Plato en Seneca had men geleerd dat de straf niet alleen een vergeldende functie diende te hebben, maar ook een corrigerende: de gestrafte mens kon dóór de straf weer op het goede spoor worden gezet, ja zelfs worden genezen van zijn tot het kwade neigende instelling. Vooral de relatief nieuwe strafrechtelijke categorie van ‘schadelijke leeglopers’ kon, zo was de overweging, baat hebben bij een gedwongen verblijf in een verbeteringsgesticht. Het laatste hoofdstuk van deze inleiding zal in dit verband Coornherts ideeën over het nut van straffen vergelijken met de straftheorie van Plato en Seneca. Het doel van het hoofdstuk dat thans volgt is na te gaan wat de rol van de *Boeventucht* is geweest bij de veranderingen die zich in de zestiende-eeuwse Hollandse strafrechtpraktijk voltrokken; anders gezegd: zijn de vier ‘middelen’ die Coornhert propageert

(par. 25, 28, 29 en 30) ook in praktijk gebracht? Zo ja, is dat aantoonbaar onder invloed van Cóórnherts voorstellen gebeurd, en niet door andere oorzaken? Het gaat hierom: werkinrichtingen te Amsterdam, (1) het tuchthuis en (2) het spinhuis; verder om (3) Hollandse galeien; en (4) openbare werken.

Het tuchthuis

Tegen het eind van de jaren '80 van de zestiende eeuw constateert de vroedschap van Amsterdam verscheidene malen dat het aantal jeugdige delinquenten toeneemt. Men wil de jonge arrestanten niet langer onderwerpen aan onterende lijfstraffen, maar ze, hun jeugd en toekomst in aanmerking nemende, doen opnemen in een gesticht. Het voormalige Clarissenklooster aan de Heiligeweg wordt ingericht als tucht- en verbeterhuis. Op 3 februari 1596 worden de eerste gevangenen binnengevoerd.

Ook in Leiden werd de oprichting van een tuchthuis overwogen. Stadssecretaris Jan van Hout reist in 1597 en '98 een aantal malen naar Amsterdam om zich persoonlijk op de hoogte te stellen van het instituut aan de Heiligeweg. Uit Amsterdam krijgt hij kopieën mee van de verschillende voorstellen die destijds met betrekking tot het tuchthuis waren gedaan. Coornherts *Boeventucht* is daar niet bij. Wel zegt Van Hout in zijn eigen dossier over de oprichting van het Leidse tuchthuis: ‘daertoe geen cleyn behulp geweest en zijn geschriften, die by eenige liefhebbers des vaderlants ten zulcken eynde voor eenige jaeren zo in geschrift als in druc waren uytgegeven. Diemen goet gedacht heeft van in desen te dienen tot onderrechtinge en hiertoe voegen: Discours onder verbeteringe van verstandigen... de handt ende pen melden Dirc Volckertsz. Coornhert, daer ooc mede over een stemt de tijt ende plaetse, deurdien de zelve XXIVen Octobris LXVII opte voorpoorte in den hage gevangen lag’ (Hallema 1926, 3; Bonger 1978, 55). Naar de wijze waarop Jan van Hout het handschrift in handen kreeg, kunnen wij slechts gissen. De mogelijkheid bestaat dat Coornherts vrouw het ‘Ruijdt-bewerp’ mee naar huis nam, nadat zij Coornhert in de gevangenis bezocht had (Bonger 1978, 54). Het is dan voorstelbaar dat vrienden van Coornhert, zoals Van Hout en wellicht ook Spiegel, er kennis van namen. Van Hout kan het origineel ook gekregen hebben, daar een afschrift van hebben laten vervaardigen en dat bewaard hebben.

In verband met de rol die de *Boeventucht* bij de oprichting van het Amsterdamse tuchthuis gespeeld kan hebben, is het van betekenis dat Van Hout het handschrift niet via het Amsterdamse stadsbestuur in handen kreeg. Een voor de hand liggende reden hiervoor is het feit dat de *Boeventucht* in 1587 in druk was verschenen, zodat Van Hout

er dus gemakkelijk zelf aan had kunnen komen. Meer waarschijnlijk lijkt het dat het Amsterdamse stadsbestuur bij de realisering van het tuchthuis geen of heel weinig aandacht geschonken heeft aan de *Boeventucht* en het dus ook niet noodzakelijk achtte Jan van Hout daarop te attenderen. Dit is een logische verklaring als je kijkt naar de inhoud van de geschriften die Van Hout wèl meekreeg, en die van de *Boeventucht*. De eerste zijn veel minder algemeen, daarin worden alléén met betrekking tot het Amsterdamse tuchthuis praktische en

DVEGHD VERHVECHT.
H·L SPIEGHEL.
Dien dueghd verbuecht genuecht en vreughd,
Is staegh zyn lot:
Zyn rust, staat vast, in lust of last.
Door hulp van God.

Fig. 5 Hendrik Laurenszoon Spieghel. Gravure van J. Muller. Rijksprentenkabinet Amsterdam.

tot in details uitgewerkte voorstellen gedaan. In de *Boeventucht* valt de term ‘tuchthuis’ niet eens, verder maakt de instelling van een stedelijke werkinrichting voor misdadigers deel uit van een áántal voorstellen ter bestrijding van de misdaad. De *Boeventucht* is maar een ‘ruyd bewerp om by verstandigen beter na gedacht ende volkomelijker ghehandelt te werden’, zoals Coornhert zelf zegt in par. 40.

Eén van die ‘verstandigen’ was de Amsterdamse dichter Hendrick Laurensz. Spieghel, wiens broer Jan in het stadsbestuur zat. Hendrick Laurensz. was één der beste vrienden van Coornhert. Het staat vast dat zij over strafzaken hebben gecorrespondeerd (Becker 1928, 265). Een door Spieghel geschreven ‘bedenking’ over deze zaken is door het Amsterdamse stadsbestuur ter harte genomen. Met andere woorden: Coornhert kàn, zij het ook indirect en moeilijk aantoonbaar, via deze weg tòch een zekere mate van invloed hebben gehad op de oprichting van het Amsterdamse tuchthuis. Of daarbij de *Boeventucht* een rol heeft gespeeld, valt moeilijk uit te maken. Recent onderzoek over de strafrechtpleging in Amsterdam in de zeventiende eeuw, zoals dat van Spierenburg (1978, 174-175), kent aan Coornhert slechts een zijdelingse invloed toe bij de oprichting van het rasphuis.

Een kijkje in het Amsterdamse tuchthuis

Uit de reisverslagen van Jan van Hout en de stadsgeschiedenis van Wagenaar valt de dagelijkse gang van zaken in het Amsterdamse tuchthuis te reconstrueren. De tuchthuisregenten vertelden Van Hout tijdens een rondleiding ‘dat de tuchtelingen waren gecomen tusschen de tsestich ende tseventich personen. Zommige die daer inne gebrocht zyn, door dien zy bevonden waren zonder anhout (= zonder werk, zonder verdienste) ende als vagabunden te loopen; sommige die daer inne by sententie van Schepenen voor eenighe Jaren waren gecondemneert; eenige, nae die (= nadat ze) alvoren waren openbaerlicken geschandaliseert als gegeesselt ende gebrandmerct; zommige die ten versoucke van hare vrunden ende magen daer ingebracht waren mits haer dissoluyt ende ongebonden leven.’ (Hallema 1927[2], 79).

Er waren dus verschillende soorten tuchtelingen. Volgens Jan van Hout was er iemand tot twaalf jaar veroordeeld met de clausule dat bij goed gedrag verkorting van de strafperiode met vier jaar toegekend kon worden. Van Hout vroeg aan zijn begeleiders ‘off het nyet beter en waer, tselve tuchthuys aen twe off drie classen te verdeelen mit behoirlic onderscheyt tusschen geschandaliseerde boeven ende der goeder luyder kinderen, die daer opt begeren vande vrunden werden gebracht’, waarop de regenten antwoordden dat zij de doorgewinterde misdadigers (die een schandteken droegen, b.v. een brandmerk) ‘veel tractabeler’ (veel gemakkelijker in de omgang) vonden dan de op verzoek geplaatste kinderen! (Hallema 1927[2], 80).

Het onderscheid tussen crimineel veroordeelden (de misdadigers) en correctioneel veroordeelden (lastige kinderen) werd pas enige jaren later gemaakt. Daartoe werd in 1603 een separaat of geheim tuchthuis ingericht, speciaal voor lastige kinderen van gegoede burgers.

Fig. 6 Poort van het Spinhuis, Spinhuissteeg. Gemeentelijke Archiefdienst, Amsterdam.

Deze kinderen werden ook wel ‘Wittebroodskinderen’ genoemd. In de tijd dat Jan van Hout het tuchthuis bezocht, was het zwaarste werk dat door de tuchtelingen verricht werd, het raspen van ‘bresilhout’. Dit hout werd zo genoemd omdat veel houtsoorten die voor de rasperij gebruikt werden, uit Zuid-Amerika, met name Brazilië, werden aangevoerd. Brazielhout, Pernambukhout en andere harde houtsoorten werden gebruikt als grondstof voor de verfindustrie. In mei 1599 kreeg het tuchthuis het voorrecht om als enige instelling binnen Amsterdam en de vrijheden van de stad zorg te dragen voor het raspen van het nodige hardhout. Per dag moest een paar raspers ten minste veertig pond hout raspen. De tuchtelingen werkten in vier paren in een gemeenschappelijke verblijf- en werkzaal of ‘stonden paer en paer in haer huyskens’, dat wil zeggen werkten per tweetal in een cel. ‘Al de huyskens hebben haer in ende uytgang op een gemeene plaetse, groot by Raminge vyff roeden in tviercant.’ (± 350 m^2).

's Winters was er 's avonds les voor de jonge gedetineerden. Ook was er alle zondagen school: lezen, schrijven en godsdienstoefeningen. Werkweigeraars kregen zware ketenen en boeien om. Men was er niet zuinig met het toedienen van een pak rammel. De voeding bestond niet alleen uit water en brood (hetgeen Coornhert, ook bij zware arbeid, steeds voldoende acht), maar ‘haer spys es, behalven potspys goet Roggenbroot mit goede boter ende goede caes, elc hun behoirlicke portie. Sondaichs ende Donderdaichs hebben zy elc van (hen) wat vleys, ooc tweemael ter weec wat vis.’ Als drank was er goedkoop verdund bier. Bezoekers (niet zelden welgestelde reizigers uit het buitenland; men kon er zelfs een rondleiding krijgen) werden toegelaten tegen betaling van minimaal een stuiver per persoon. Let wel, niet om de gevangenen te bezoeken, maar om ze te bezichtigen. (Hallema 1927[2], 81-84)

Voor de tewerkstelling van vrouwen werd eveneens een verlaten klooster ingericht: het spinhuis. Opgericht in 1597 ontwikkelde het zich al spoedig van werkhuis tot strafplaats. Daarnaast ging het tevens functioneren als centrale plaats van waaruit de arbeidsvoorziening werd geregeld van vrouwen die niet in het spinhuis verbleven. Uit het voorafgaande zal duidelijk geworden zijn dat er eigenlijk maar weinig te zeggen valt over de rol die Coornherts *Boeventucht* mogelijkerwijs bij het tot stand komen van het Amsterdamse tuchthuis (met betrekking tot het spinhuis is er helemaal niets bekend) gespeeld heeft. Uit de praktijk van deze werkinrichting herkent men een paar dingen die enigszins in de *Boeventucht* terug te vinden zijn, maar daaruit kan men geen conclusies trekken. Zoals al is opgemerkt kàn Coornhert, via Spieghel, enige invloed op de op- en inrichting

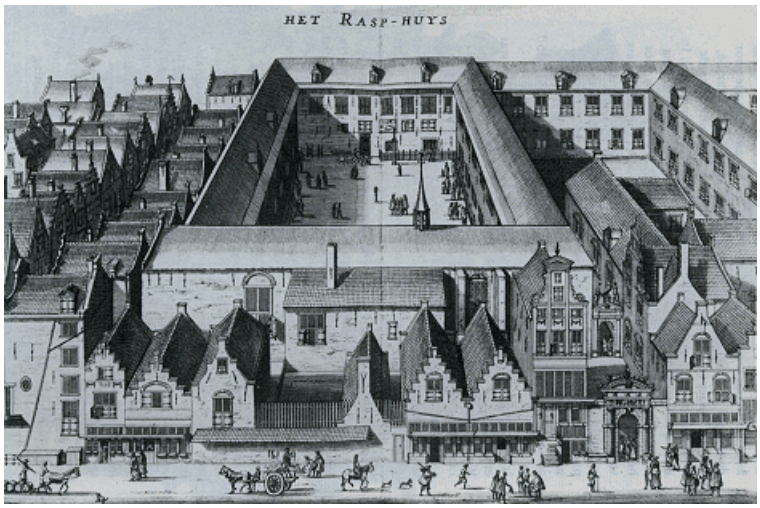

Fig. 7 Buitenaanzicht van het Amsterdamse tuchthuis. Uit F. von Zesen, Beschreibung der Stadt Amsterdam. *1664*.

van het tuchthuis gehad hebben. Of daarbij dan juist de *Boeventucht* betrokken is geweest, blijft hoe dan ook de vraag.

Hollandse galeien

Sedert de elfde eeuw bestonden er al galeien in een aantal landen rond de Middellandse Zee (Hallema 1951, 134). Uit de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden kunnen, vooral op grond van een aantal plakkaten uit 1554, misdadigers worden veroordeeld tot dienst op de Spaanse galeien: leeglopers, vagebonden, plegers van losbandig gedrag (Hallema 1951, 134-135). De Spaanse galeien waren meestal oorlogsschepen. De maximum straf was levenslang. In de *Boeventucht* duikt de galeistraf op als één van de middelen om adequaat te straffen.

In par. 25-27 doet Coornhert het voorstel ‘ghezonde ledighganghers’ in te zetten op ‘Roeyschepen’. Om aan te geven wat hij precies bedoelt, trekt hij vergelijkingen met de ‘veeren van Aemsterdamme ende Dordrecht’ (par. 25) en met ‘Galeyen’ (par. 25, 26, 27). Met het voorstel misdadigers tot galeistraf te veroordelen, sloot Coornhert aan bij het gepraktizeerde strafrecht van zijn tijd. Het nieuwe van zijn voorstel is dat hem Hòllandse galeien voor ogen staan, dat zijn galeien die als binnenlandse beurtschepen dienst doen, speciaal ten behoeve van reizende kooplieden.

Welnu, voor zover dat bekend is, is dit voorstel nooit uitgevoerd. Wèl werd er aan het eind van de zestiende eeuw een aantal Hollandse galeien met een andere functie ingericht. Dit waren kleine oorlogsschepen voor de binnenlandse dienst. Invloed van Coornherts voorstellen is hier niet aannemelijk.

Openbare werken

Over het reglement voor deze Hollandse galeien van 1598 vermeldt Hallema onder meer (1953, 76-77): ‘Werd de galei in de wintertijd opgelegd, dan werden de banditen (*sic*) twee aan twee geklonken, in een soort van gevangenis te Vlaardingen opgesloten om overdag te worden gebruikt “aan eenige stads- ofte landswerken, tot bewaringe van dewelke de Gardiaan, Provoost ende een ofte twee knegts den last zullen hebben”. Dit was dus ook weer de toepassing van Coornhert's beginsel [...]’

Coornhert pleit zowel in 1567 al als in 1587 voor het inzetten van misdadigers bij openbare werken (par. 28 en 30). In 1567 was hij daar rijkelijk vroeg mee, aangezien stadsuitbreidingen en inpolderingen pas later in de zestiende en de zeventiende eeuw op gang kwamen. Vooralsnog is niet bekend of het juist Coornherts ideeën zijn geweest die geleid hebben tot het te werk stellen van delinquenten

bij openbare werken. Misschien dat ook hierbij voorbeelden uit het buitenland bepalend zijn geweest.

De denkwereld van Coornherts Boeventucht 6

‘Apostel der volmaakbaarheid’ noemt Becker Coornhert in een fundamenteel artikel uit 1926 (Becker 1926, 59-84). Hiermee is Coornhert vooral gekenschetst als de verkondiger van het perfectisme, de leer dat de mens nog hier op aarde de staat van volmaaktheid kan bereiken. Gedurende zijn hele leven heeft Coornhert deze opvatting met vuur verdedigd. De mens, aldus het perfectisme, is niet ontvangen en geboren in zonde, maar in goedheid. Hij is niet voorbestemd tot eeuwige zaligheid of verdoemenis, maar hij kan, met Christus' genade, door eigen toedoen volmaakt worden, op aarde nog.

Daarvoor is nodig dat hij zich oefent in het goede en met zijn vrije wil zijn leven voortdurend ten goede stuurt. De vrije wil zal de beste beslissingen nemen als zij zich kan baseren op een waar en oprecht oordeel. Als het oordeel goed is, zegt Coornhert, dan is de gehele mens goed (Coornhert 1942, II, iv, 23). Wanneer is dat het geval? Als het oordeel zich laat leiden over de ‘overste reden’ en de ‘ware wetenschap’.

De ‘overste reden’ is het gedeelte van het menselijk gemoed waardoor God zijn liefde aan de mens meedeelt. Coornhert noemt de essentie van de ‘overste reden’ ook wel: de wet van de natuur. Die wet gebiedt de mens om in onbaatzuchtige liefde zijn schepper na te volgen en de medemens te behandelen zoals men zelf graag behandeld zou willen worden. Dit laatste is de zogenaamde ‘gouden regel’ van de filosofen uit de oudheid, die verband houdt met de gedachte dat al het geschapene een eenheid vormt; een ander goed behandelen betekent: iets goeds doen voor het geheel van de schepping, waar men ook zelf deel van uitmaakt.

Door ervaring kan de mens voorts ‘ware wetenschap’ verwerven, wezenlijke kennis van de waarheid. Ze berust niet op waan of leugen (die aan de oorsprong van de zonde liggen), maar is een onbetwijfelbaar ervaringsfeit. Uit beschouwing van zichzelf krijgt een mens inzicht in eigen kwaadheid en in Gods goedheid. Maar door praktizering van het goede, namelijk liefde voor God en daadwerkelijke naastenliefde, voelt de mens dat zijn onrust en kwade begeerten afnemen en dat zijn innerlijk genoegen groeit. Door die ervaring wéét hij onwrikbaar dat hij op weg is naar het volkomen welleven. De volledig deugdzame mens begeert uit liefde niets voor zichzelf, maar hij laat

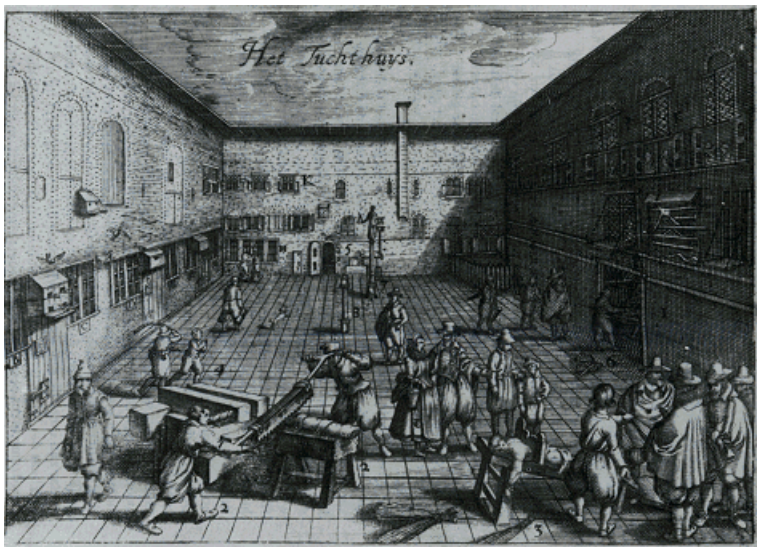

Fig. 8 Binnenplaats van het tuchthuis. Uit Historie van de wonderlijcke mirakelen, die in menichte ghebeurt zijn [...] in een plaets ghenaempt het Tucht-huys [...]. *1612*.

anderen zijn goedheid volop genieten. Daardoor, zo kan hij ervaren en weten, wordt zijn innerlijk welbevinden volkomen.

Coornherts *Zedekunst, dat is wellevenskunste* (Coornhert 1942) brengt deze opvattingen duidelijk onder woorden. Het is een handboek voor de ethica dat geheel op perfectistische grondslag berust. Het wil de gebruiker leren handelenderwijs volmaakt te worden. De vervolmaking is een geleidelijk proces waarbij de motieven voor het menselijk handelen van lieverlede veranderen. Zal iemand aanvankelijk het goede willen doen uit vrees voor straf, en vervolgens in hoop op beloning, later streeft hij het goede alleen nog na uit liefde tot God, de ware goedheid zelf. Wie eenmaal begint wordt gaandeweg beter en voelt dat ook. Via een serie trappen klimt men op tot het volkomen welleven. Coornhert bespreekt deze stadia diverse keren; heel duidelijk bijvoorbeeld in de *Ladder Iacobs* (*W.W.* I, 165-176).

Hoe verhouden zich Coornherts opvattingen over de volmaakbare mens tot zijn ideeën over het straffen die hij in de *Boeventucht* presenteert? In par. 1 van de *Boeventucht* onderscheidt hij drie soorten mensen: de goeden, de 'kwade luiden' die nog te genezen zijn, en de 'boze, ongeneselijke schelmen'. Coornhert wilde, daarop zij uitdrukkelijk gewezen, niet het gehele toenmalige strafrecht hervormen of zich uitspreken over de behandeling van misdadigers in het algemeen. Hij wilde slechts een probleem oplossen dat door de tijdsomstandigheden acuut was geworden: de groei van het aantal 'schadelyke ledighghanghers'. Dezen vormden zijn onderwerp. Zij zullen de 'kwade luiden' geweest zijn die nog een kans op verbetering hadden. De *Wellevenskunste* legt een duidelijk verband tussen ledigheid en zonde. Ledigheid leidt tot onwetendheid. Wie de deugd niet praktizeert, kan haar goede uitwerking ook niet ervaren (II, v, 50-55). Zo iemand leeft in innerlijke onrust, bijvoorbeeld doordat hij zich geheel en al richt op de bevrediging van zijn begeerten, zonder in te zien dat die aardse begeerten steeds weer nieuwe verlangens oproepen en zich nooit laten stillen. Het is de plicht van elk mens om bij het ouder worden kennis te verwerven omtrent de eigen innerlijke dispositie. Wie tot besef komt van de eigen onvrede zal zich realiseren dat het Gods bedoeling niet is dat hij steeds weer nieuwe begeerten najaagt, maar wel dat hij tot innerlijke vrede komt, bijvoorbeeld door niet méér te verlangen dan een eenvoudig tevreden leven. Dat is de eerste stap op weg naar een verbetering van de levenshouding. Dan kan de algehele vernieuwing beginnen.

Wie daarentegen alle aanleidingen om kennis omtrent zichzelf op te doen laat voorbijgaan, verzaakt zijn plicht. Zo iemand wordt een 'kind van honderd jaren': een grijsaard met de geestelijke ontwikkeling van een kleuter; de bedoeling van Gods liefde blijft hem verbor-

gen. In de onwetendheid (die hij zelf op zijn geweten heeft) zal hij nalaten de deugd te beoefenen, en waar geen deugd is, daar is zonde. De zondaar voelt zich daar ellendig bij, maar hij weet niet hoe hij die onvrede moet oplossen. Als anderen hem nu met dwang (dreiging met straf bijvoorbeeld) op het goede spoor zetten, dan kan ook hij beginnen stelselmatig kennis op te doen omtrent zichzelf en Gods liefde. Dan groeit ook bij hem het welbevinden in een geleidelijk proces van deugdbeoefening. (Coornhert 1942, boek I en II, passim). Door gewenning aan de zonde kan een zondaar van kwaad tot erger worden gebracht (III, ii, 50-53), maar door het cultiveren van deugd en kennis kan de zondige mens zijn ware, goede natuur terugvinden (I, xii, 39-44). Concreet voorgesteld: ook de leeglopers moeten mogelijkheden aangereikt krijgen om zich te verbeteren. Grijpen ze die kansen niet, dan zullen ze steeds verder wegzakken in hun zondigheid om tenslotte terecht te komen in de categorie van zware criminelen, voor wie geen redding meer te verwachten valt. Dan is de kwade gewoonte in kwade natuur veranderd en sterft die ziel, i.c. de 'overste rede'. Zie *Boeventucht* par. 10; Dan komen landlopers en kruimel-diefjes eerst onder de criminelen terecht en vervolgens aan de galg, hoewel ze eigenlijk niet onvatbaar waren voor verbetering. Dit bederf kan evenwel voorkomen worden.

Op verscheidene plaatsen in de *Boeventucht* blijkt dat de precaire positie van de lediggangers Coornhert ter harte gaat. Hij doet zijn voorstellen mede opdat zij als groep en als enkelingen weer het pad naar de deugd zullen zoeken. In het inleidende gedicht vermeldt hij dat de boeven ook zélf zullen profiteren van de dwangarbeid. Duidelijker blijkt zijn uitgangspunt in de aanhef van paragraaf 1. Met welk doel straft men? Om ervoor te zorgen dat brave lieden zich niet op het slechte pad begeven, 'dat quade luyden geneselijck zijnde, door anxte voor sca*n*de of smerte tot dueghden mochten komen', maar voorts ook om de werkelijk onverbeterlijke schurken uit de samenleving te verwijderen en zo de nette mensen te beschermen.

De lediggangers moeten wérken (par. 13 en 14) om niet meer het smoesje te kunnen gebruiken dat ze niets te doen hebben. Ze verdienen dan wat en hoeven niet meer te bedelen (par. 18). Het is immers beter iets om handen te hebben en daarmee wat te verdienen, dan 'winneloos ledigh gheghaen twelck niet dan quaed leert doen' (par. 20). Ook in gevangenissen dient een regime van arbeid te heersen om dezelfde redenen (par. 29 en 30). Het voordeel is evident: leeglopende verderfzaaiers en nutteloze potverteerders worden nuttige arbeidskrachten (par. 33). Andere armen die hun lot gadeslaan zullen uit zichzelf het nietsdoen staken, aan de gevolgen ervan ontsnappen, om met fatsoenlijk werk de kost te gaan verdienen. Het is voordelig voor

de samenleving, maar ook voor de ex-leeglopers zelf; ze gaan er beter van leven. Hier blijkt het perfectistisch karakter van de voorgestelde maatregelen: isolering in gevangenissen of kampen om het voortgaan met zondigen te verhinderen, en dwangarbeid om ledigheid te weren en het proces van gewenning aan een deugdzaam leven op gang te brengen. Zo komen de lediggangers hopelijk ooit terecht in de groep van de goede mensen.

Resteert nog de groep van ongeneselijken, aan wie middelen ter verbetering niet besteed zijn. Zij bevinden zich kennelijk nog onder de laagste sport van de ladder van de menselijke vervolmaking: de rabauwen uit par. 10 en 11, op weg naar de galg; de doodschuldigen, aan wie de auteur een brandmerk of ander lichamelijk teken wil meegeven; de vogelvrijen (par. 31), de eeuwige gevangenen, wier pijnlijke bestraffing en wanhopig verdriet, bitterder dan de dood zelf (par. 37), een afschrikwekkend effect op anderen heeft. Coornhert laat hen aan hun lot over en doet geen moeite hun nog mogelijkheden tot redding aan te bieden. Hoe is dat te verklaren?

Het klinkt paradoxaal, maar toch maakt de hopeloze positie van de ongeneselijken deel uit van het optimistische systeem van het perfectisme. De mens kán ware kennis, deugd en volmaaktheid bereiken, als hij dat maar wil. De weg omhoog is een proces van wil en gewenning, maar de weg omlaag evenzeer. Zo zagen we al dat gedurige omgang met ondeugd en zonde een mens van kwaad tot erger kan brengen, tenslotte zelfs tot de dood van zijn ziel. Die is definitief, dan kun je niet meer terug. Het spreekt vanzelf dat er dan van genezing geen sprake kan zijn. Hoe vreselijk het ons ook in de oren mag klinken, voor Coornhert zijn deze misdadigers in feite geen mensen meer (zie bijvoorbeeld *Wellevenskunste* I, xiv, 41 en III, ii, 61-65).

Door Sellin (1944, 12-13) is erop gewezen dat Coornherts juridische theorie verwantschap vertoont met Plato's en Seneca's opvattingen. Een nadere vergelijking kan dit verduidelijken. De in 1981 verschenen studie van Mary Margaret Mackenzie *Plato on punishment* is voor de vergelijking met Plato een voortreffelijk instrument.

In alle vormen van samenleving, aldus Mackenzie, dient gestraft te worden. Om het straffen te rechtvaardigen werden en worden er penologische (strafrechtelijke) theorieën ontworpen. Geen enkele theoretische rechtvaardiging van de straf is evenwel volledig consistent; de bestaande theorieën zijn onderling bovendien naar uitgangspunten en doelstellingen dikwijls met elkaar in strijd. Mackenzie onderscheidt drie soorten: (a) theorieën van retributie en restitutie; (b) utilitaire theorieën; (c) humanitaire theorieën (Mackenzie 1981, hfdst. 1, vooral p. 63).

a De theorieën van straf als retributie en restitutie (vergelding en vergoeding) beogen als hoofddoel: rechtvaardigheid. Ze eisen dat de door een overtreding veroorzaakte schade wordt vergoed. Een dief dient bijvoorbeeld als straf het gestolene terug te betalen; hier is dan sprake van vergoeding of restitutie. Verder bevatten deze theorieën dikwijls redeneringen van het soort: 'We straffen misdadigers omdat ze dat verdienen'. Daarbij gaat het vooral om de vergelding of retributie. Bij restitutie valt de nadruk op de schade die het slachtoffer ondervindt, bij retributie op de schuld van de overtreder.

b Utilitaire theorieën over de straf streven als hoofddoel na: een zo groot mogelijk voordeel voor zoveel mogelijk mensen. Straf heeft in deze denkwijze een drieledige functie: straf moet potentiële misdadigers *afschrikken*, dat wil zeggen hen ervan weerhouden een misdaad te plegen; straf moet potentiële slachtoffers beschermen, ervoor zorgen dat deze geen reële slachtoffers worden (*protectie*); straf moet voorkomen dat reële misdadigers hun snode plannen ook werkelijk ten uitvoer brengen (*preventie*).

c Humanitaire theorieën van straf hebben als voornaamste doel de verbetering en het heil van de individuele misdadiger. Deze moet door middel van scholing en therapie worden geholpen een menswaardig bestaan als niet-misdadiger te veroveren. Zijn angst voor straf mag gebruikt worden als stimulans ten goede in het opvoedingsproces.

Plato's filosofie van het straffen is hoofdzakelijk van laatstgenoemde soort. Mackenzie demonstreert dat hij een humanitair denker is die ook enkele utilitaire elementen in zijn theorie heeft opgenomen. Het is voor de vergelijking met Coornherts ideeën zinvol Plato's opvatting hier in hoofdlijnen te schetsen. Uitgangspunt daarbij zijn Mackenzies hoofdstukken 9-12.

In zijn *Gorgias* (Plato 1979, vanaf hfdst. 474) staat Plato een strafrecht voor dat het accent legt op het lot van de individuele misdadiger. Deze is het eigenlijke slachtoffer, namelijk van zijn eigen criminele instelling. Hij wordt ongelukkig gemaakt door zijn misdadigheid. Straf is er niet om potentiële misdadigers af te schrikken, maar om reële misdadigers beter te maken en tot deugdzaamheid te brengen. Door gedurige oefening en groeiend inzicht zal dat kunnen lukken. Deugd is in het belang van het individu, want deugd betekent geluk; immers deugd is gezondheid voor de ziel, welbehagen voor de gehele mens. Naast de geneselijke booswichten onderkent Plato evenwel ook een groep met een ongeneselijke dispositie. Hún bestraffing heeft vooral een voorbeeldfunctie: zo zal het iedereen vergaan die... Vrees voor zo'n straf moet andere gestraften ertoe brengen sneller voort te

gaan op het pad van de deugd. Ook in de *Protagoras* (Plato 1976) komt de tegenstelling geneselijk - ongeneselijk voor (hfdst. 323). Deugd wordt verworven door onderwijs en oefening, want deugd berust op kennis. De straf is een soort van onderwijs in de deugd en heeft genezende werking. Ze onderdrukt de kwade neigingen, voedt de misdadiger op en prepareert hem met prettige en onprettige middelen voor het goede. De misdadige dispositie wordt weggeconditioneerd totdat de misdadiger genezen is.

Plato's *Republiek* (Plato 1978) stemt aangaande de straf overeen met de *Gorgias*, maar heeft ook aandacht voor het openbaar welzijn. De straf van 'ongeneselijken' moet namelijk ook een *algemeen*-afschrikwekkende werking hebben; het utilitaire element begint mee te spreken. Dit geldt nog sterker voor de *Wetten* (Plato 1967, boek V en IX). Plato laat daar zien (V, 728) hoe boosdoeners in het gezelschap van kwade makkers verscheidene stadia van verslechtering doorlopen. Hij overweegt deterrente (afschrikwekkende) maatregelen in zijn strafsysteem. Eén daarvan is de deportatie van onwilligen en de executie van ongeneselijken (IX). Angst voor zulke straffen moet mensen ervan weerhouden zelf misdadig te worden. Hier is sprake van een utilitair argument. Voor het overige blijft echter de individuele misdadiger het centrale object van Plato's strafsysteem. Die overtreder moet, met allerlei therapieën, beter gemaakt worden. Plato's theorie van het straffen is wezenlijk humanitair van aard.

Het zal duidelijk zijn dat veel van de hier genoemde opvattingen ook voorkomen in de *Boeventucht*. We kunnen denken aan de wens van beide auteurs dat de verbeterbare misdadiger tot de deugd komt; aan de visie op de straf als een therapie in het gewenningsproces ten goede; aan de noodzaak van kennis en inzicht bij het beter worden. Ook de tegenstelling tussen geneselijken en ongeneselijken komt voor bij beide auteurs. Achter de medische metafoor ('genezen') moet zowel bij Plato als bij Coornhert de opvatting schuil gaan dat misdadigheid in essentie een soort ziekte is, die dan ook behandeld dient te worden. Het humanitaire element in de *Boeventucht* stemt, kortom, zeer nauw overeen met Plato's humanitarisme. Maar ook wanneer Plato een utilitaire toon aanslaat, volgt Coornhert hem, getuige de principiële uiteenzetting aan het begin van paragraaf 1 van de *Boeventucht*. Daarin wordt, evenals in Plato's *Wetten*, gesproken over het verwijderen uit de samenleving van de ongeneselijken. Dat moet gebeuren 'met een vruchtbaer ontsich': als heilzaam afschrikwekkend voorbeeld. Evenals bij Plato is het oogmerk hier utilitair. Overigens is ook het humanitaire element in paragraaf 1 vertegenwoordigd: één der hoofddoelen van de straf is immers het verbeteren van de 'quade luyden' die nog geneselijk zijn. Maar daarnaast nemen we een duide-

lijke utilitaire teneur waar. Straf moet verhinderen dat goede mensen op het slechte pad terecht komen (afschrikking); nette mensen moeten beschermd worden (protectie); vorsten moeten, als artsen (!), hun onderdanen met zoete ‘preservativen’ vrijwaren voor de ziektes (!) van stelen, afpersen of moorden (afschrikking en preventie), liever dan met de bittere recepten van wrede bloedige lijfstraffen. En dit laatste is dan weer een humanitaire overweging.

Fig. 9 Seneca, naar een gravure uit de zeventiende eeuw.

Anders dan Plato spreekt Coornhert wèl een enkele keer duidelijk van restitutie (vergoeding) door de gestrafte aan de samenleving. Dat is met name het geval in de par. 32 en 33 waar hij het nut behandelt dat de gestrafte rabauwen opleveren. Zij zijn er ‘geld waardigh’, namelijk vijf à zes stuivers per dag, terwijl hun dagelijks onderhoud maar één stuiver kost. Een batig saldo van vier à vijf stuivers per rabauw per dag dus. In dit verband moet ook de tekst van Exodus 22 op de titelpagina worden vermeld, waarin gestipuleerd wordt dat dieven het gestolene tweevoudig of viervoudig dienen te vergoeden, of, als ze dat niet kunnen, zich als slaaf moeten laten verkopen. Vond

Coornhert dit restitutie-argument zo belangrijk dat hij het op de voorkant van zijn boekje liet afdrukken? Of moeten we hier misschien denken aan een persoonlijk initiatief van de drukker en vormgever van het boek, Harmen Janszoon Muller?

Met Seneca's ideeën over het straffen, verwoord in de essays *De ira (Over de toorn)* en *De clementia (Over het mededogen)* (Seneca 1958), vertoont de *Boeventucht* vele overeenkomsten. Uit *De ira* spreekt, net als bij Plato en Coornhert, een humanitaire opvatting van het strafrecht. Straf is weliswaar pijnlijk voor een gestrafte, maar in de vorm van pijn aan geest en lichaam wordt een geneesmiddel toegediend (I, vi, 1). 'Geen behandeling kan hard lijken waarvan het effect heilzaam is.' (I, vi, 3). Alleen bij het bespreken van de doodstraf klinken utilitaire tonen: de doodstraf dient als waarschuwend voorbeeld, en verstevigt de staat door de booswichten te verwijderen (I, vi, 4 en I, xix, 7). Er is echter zelfs aan de doodstraf een humanitair aspect te herkennen: voor de individuele ontaarde booswichten die zich niet wensen te laten corrigeren, de zogenaamde ongeneselijken, is de dood een heilzame verlossing uit een alleszins ellendig leven (I, xv, 1-3). Overheersend in *De ira* is de bezorgdheid over het innerlijk van elk afzonderlijk mens. Iedereen kan kwaad doen; daarom is het goed vergevingsgezind te zijn jegens mensen die overtredingen begaan. Een ander te genezen is beter dan zich te wreken. Het begaan hebben van een overtreding of misdaad is zelf al de grootste straf voor de boosdoener. Niemand wordt zwaarder gestraft dan degene die gekweld wordt door wroeging (III, xxiv-xxvii). Het zal niet verbazen dat maatregelen van vergelding door Seneca uitdrukkelijk worden ontraden (II, xxxvii).

In *De clementia*, opgedragen aan Nero, ziet men dezelfde teneur. De vorst, die gerechtigd is te straffen, moet zich mild en vergevingsgezind opstellen en daarbij altijd het algemeen belang voor ogen houden. Hij dient geneselijke en ongeneselijke misdadigers te kunnen onderscheiden, teneinde de geneselijken te verbeteren en de ongeneselijken aan te pakken met extreme maatregelen. De straf, zo vat Seneca samen, kent drie doeleinden: (1) de gestrafte zelf moreel te verbeteren; (2) door hem te straffen ook anderen beter te maken; (3) door de onverbeterlijke slechtaard te verwijderen de anderen in veiligheid te laten leven (I, xxii, 1).

Ook hier overweegt dus een humanitaire visie, met een utilitair aspect in de derde doelstelling, namelijk de bescherming van de bevolking tegen kwaadaardige individuen. Coornhert zal, lezend in Seneca, het beslist eens geweest zijn met diens conclusie na de omschrijving van de doelstellingen van het straffen: lichte vormen van straf zullen de schuldigen eerder kunnen corrigeren en hervormen dan zware; im-

mers, wie nog wat te verliezen heeft zal oplettender gaan leven. Niemand is echter nog zuinig op een verwoeste reputatie...

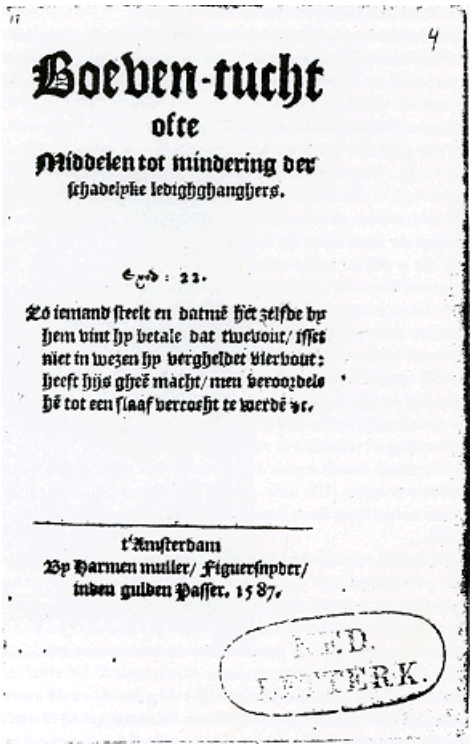

Boeven-tucht
ofte
Middelen tot mindering der schadelijke ledigghanghers.

Cap: 22.

Zo iemand steelt en datmē hēt zelfde by hem vint hy betale dat tweevout/ isset niet in wezen hy vergheldet vierbout: heeft hijs ghēē macht/ men veroordels hē tot een slaaf vercocht te werdē &c.

t'Amsterdam
By Harmen muller/ Figuersnyder/
inden gulden Passer. 1587.

R.K.D.
LEYDEN

Tekst en vertaling

Boeven-tucht
ofte
Middelen tot mindering der
schadelyke ledighghanghers.

Exod: 22.

Zo iemand steelt en datme*n* het zelfde by
hem vint hy betale dat twevout, isset
niet in wezen hy vergheldet viervout:
heeft hijs ghee*n* macht, men veroordele
he*m* tot een slaaf vercocht te werde*n* &c.

t'Amsterdam
By Harmen muller, Figuersnyder,
inden gulden Passer. 1587.

[1] Elders kooptmen duur om gheld onschuldighe slaven
[2] Hier ismen verleghen met boeven tot straf veroordelt[2]
[3] Al verschonckmen tghenot van haar roeyen of graven
[4] Noch waren zy zelf en t'land hier duer ghevoordelt
[5] Dus hoe wel ghy vrije landen gheen mensch-eyghendom sijt
[6] Hengt uyt nood datmen boeven doe wercken tot haar eyghen profijt.

[7] Aen mijnen Heeren den Edelen ende
[8] ghezanten der Steden in Holland des-
[9] selvens Staten representerende.[9]

[10] VERTOONT met eerbieding zeker liefhebber des ghemeynen[10]
[11] nuts, dat hy bemerckende den groten overlast te beduchten
[12] staende zoo opten weghen als inden velden vant ledigh
[13] gheboefte, nu eenighe Jaren by na heel ongestraft geweest, door
[14] de zware stormen des oorlochs als hinderlyke beletselen voor
[15] den uytwiedinghe van zulc willigh ende mild aenwassend[15]
[16] oncruyd, ende daer door (ooc mede door dien dese krijgh veel[16]
[17] naerstige broodwinners in verderflycke ledigh ghangers heeft[17]
[18] verdorven) in groter menichvuldicheyd vermeerdert zijnde,
[19] met vlytigher aendacht ghespoort heeft ghehad na eenighe
[20] bequame middelen, om metten minsten quetse ende meeste
[21] nut van desen lande, zulck geboefte spoedelijck ende zekerlijck
[22] te doen verminderen tot een veylighe ruste vanden Landtsaten
[23] ende tot een merckelyken oorbaer van desen Lande voors*eyt*.[23]
[24] Ende gelet hebbende (na zijn slecht begrijp) opten, i, eynde[24]
[25] alder straffingen, opten, ij, onvruchtbaren remedien tot noch
[26] toe ghebruyct, ende mitsdien verstaende die nootsakelicheyd[26]
[27] van sulcken, iij, onnutte in een nutte remedie te veranderen,[27]

2 *ismen verleghen*: zit men in z'n maag
9 *Staten*: zie inleiding p. 22
10 *Vertoont*: Legt voor
liefhebber des ghemeynen nuts: voorvechter van het algemeen welzijn
15 *willigh ende mild aenwassend*: welig tierend
16 *door dien*: doordat
17 *in* [...] *verdorven*: tot [...] verpest
23 *voorseyt*: bovengenoemd, nl. in de titel; het betreft hier Holland
24 *na zijn slecht begrijp*: overeenkomstig zijn beperkte begripsvermogen
opten [...] *eynde*: op het [...] doeleinde
26 *mitsdien*: dientengevolge
27 *van sulcken*: ervan

Elders koopt men voor veel geld onschuldige slaven;
Hier weet men geen raad met boeven die tot een straf zijn veroordeeld.
Al gaf men het geldelijk voordeel van hun roeien of grondwerk weg,
Dan nog waren zij zelf en het gewest erbij gebaat.
Vrije landen, staat op grond hiervan, om dat het nodig is, toe, Hoewel gij geen slavernij duldt, dat men boeven in hun eigen belang laat werken.

Aan de heren Edelen en aan de gezanten van de steden van Holland die samen de Staten van Holland vormen

legt iemand wie het algemeen belang ter harte gaat met eerbied voor, dat hij zich het hoofd heeft gebroken over maatregelen, toen hij oog kreeg voor de grote overlast, die zowel op de wegen als in het veld te vrezen is van het leeglopend geboefte, dat nu al enkele jaren bijna in het geheel niet gestraft is, doordat de zware stormen van de oorlog het wieden van zulk welig tierend en overvloedig opschietend onkruid op hinderlijke wijze beletten en dat daardoor nu (ook al doordat de oorlog vele hardwerkende kostverdieners in kwalijke leeglopers heeft doen ontaarden) tot een grote massa is vermeerderd. Hij heeft met grote oplettendheid en concentratie naspeuring gedaan naar alle mogelijke middelen om met de minste pijn en moeite en het meeste voordeel voor dit gewest, dat geboefte snel en doeltreffend te verminderen, ter beveiliging en geruststelling van de inwoners en tot aanzienlijk voordeel voor dit bovengenoemde gewest. Hij heeft (als eenvoudige leek) daarbij gelet op het doel van elke vorm van straf (Par. I), de onvruchtbaarheid van de tot nu toe gebruikte middelen (Par. II) en de daaruit voortvloeiende noodzaak deze nutteloze in nuttige middelen te veranderen (Par. III). Hij heeft bovendien gelet op de oorzaken

[28] ooc mede gelet hebbende opten oorsaken vanden, iiij, aenwas
[29] der Rabbauwen, namentlyck, v, onachtsaemheyd opten huys-
[30] houdingen der armen, der zelver, vi, hope van onghestraftheyd[30]
[31] mitsghaders, vij, kleyn ontsich voor eenen quaden voormid-[31]
[32] dagh, heeft willen alle zulx, soo hy cortste mochte stellen by[32]
[33] gheschrifte met by voeginge van nut-schijnende remedien daer
[34] teghen, als eerst middelen om te comen tot gewisse, ix, kennis-
[35] se van alle stercke arme ledichgangers ooc om alle den zelven
[36] inheymsche wesende, xiij, nutbaer werck te besorgen, ende
[37] den uutheymschen, xxij, uyt te houden, van gelyken mede[37]
[38] eenige gerede ende oorbaerlyke straffingen der ledigen ende[38]
[39] quaedtdoende Rabbauwen, te weten xxv, roeyen op Galeyen
[40] opten veeren hier te lande, onnutte xxviij. duynen inden scha-
[41] delyken meren of onnutte veenen te voeren: in besloten
[42] plaetsen op water ende broodt nutte xxix. hantwercken te
[43] leren ende plegen: ofte aen, xxx, gemeenlants wercken met[43]
[44] dijcken, heyen, diepen ende anders te arbeyden. Door welcke[44]
[45] voorschreven middelen (of andere diemen beter mach
[46] bedencken) wech ghenomen souden werden voort eerst die
[47] ledicheyd alder quaeddoens oorsake, de hope van ongestraft-
[48] heydt, met het kleyn ontsich eender corter pijnen, ende zoude
[49] mitsdien het gheboefte grotelick minderen, ende der landen[49]
[50] ruste, xxxij, oirbaer ende, xxxviij, veylicheyd wenschelyck ver-[50]
[51] meerderen tot eere Godes, tot loflyck gerucht van t'land van[51]
[52] Holland, ende tot welvaren van desselvens inwoonderen, zo
[53] breder ghesien mach werden inden geschrifte by desen overge-[53]
[54] levert ende bedacht alleenlyck tot dienst vanden lande, ver-
[55] soeckende de vertoonder niet anders dan dat sulcx ghelesen
[56] mach werden by U.E. off ten minsten by eenighe daer toe by[56]

30 *der zelver*: nl. der rabbauwen
31 *mitsghaders*: als ook; *kleyn ontsich*: geringe vrees; *voor eenen quaden voormiddagh*: voor een 'moeilijk ochtendje', nl. als tijdstip van de tenuitvoerlegging van de straf
32 *soo hij cortste mochte*: zo kort als hij kon
37 *van gelyken mede*: en tevens
38 *gerede*: geschikte; *oorbaerlyke*: nuttige
43 *gemeenlants wercken*: openbare werken
44 *dijcken*: dijken opwerpen; *diepen*: graven
49 *minderen*: in aantal afnemen
50 *oirbaer*: nut
51 *gerucht*: roem
53 *overgelevert*: aangeboden; *versoeckende de vertoonder*: terwijl de opsteller verzoekt
56 *U.E.*: Uwe Edelheden; *daer toe... committeren*: die daartoe van Uwe Edelheden de opdracht krijgen

van de groei van het aantal misdadigers (Par. IV), te weten: gebrek aan toezicht op de handel en wandel van de armen (Par. V), hun verwachting ongestraft te blijven (Par. VI) en voorts hun geringe angst voor een akelig ochtendje (Par. VII). Hij heeft al deze zaken zo beknopt mogelijk op papier willen zetten met eraan toegevoegd de maatregelen die van nut lijken, zoals allereerst de middelen om alle arme, tot arbeid bekwame leeglopers te registreren (Par. IX) en om al deze lieden, voorzover ze uit de stad afkomstig zijn, nuttig werk te bezorgen (Par. XIII) en, voorzover ze van buiten komen, buiten de stad te houden (Par. XXII). Verder voegde hij er enige bruikbare en nuttige straffen voor leeglopende en kwaaddoende misdadigers aan toe, nl. als galeislaaf roeien op de beurtschepen in dit gewest (Par. XXV); onbruikbare duinen in schadelijke meren of nutteloze venen werpen (Par. XXVIII); in afgesloten ruimtes, levend op water en brood een nuttig handwerk leren en beoefenen (Par. XXIX); of werken aan projecten van algemeen belang door dijken aan te leggen, te heien, te baggeren of anderszins (Par. XXX). Met deze bovengenoemde middelen (of andere, betere, die men kan bedenken) zal in de eerste plaats de ledigheid, oorzaak van alle misdaad, weggenomen worden, evenals de verwachting ongestraft te blijven en de geringe angst voor een maar even durende pijn, en daardoor zal het geboefte in aantal belangrijk teruglopen en in het gewest de rust, het voordeel (Par. XXXII) en de veiligheid naar wens toenemen (Par. XXXVIII), tot meerdere eer van God, tot roem van het gewest Holland en tot heil van zijn inwoners, zoals uitvoeriger gelezen kan worden in het geschrift dat hierbij aangeboden wordt en dat alleen ten dienste van het gewest is ontworpen. De schrijver verzoekt niets anders dan dat u of anders iemand in opdracht van u dit zal lezen opdat het, indien er iets

[57] U.E. te committeren, op dat zo daer inne iet nuts mochte zijn,
[58] tselve met verbeteringe int werck zoude moghen komen. Ende[58]
[59] en sal de vertoonder, alst maer ghelesen ende by U.E. verstaen
[60] is geweest, in allen ghevalle dese zijne goetwillige moeyten niet
[61] verloren rekenen, al en soudet nergens anders toe dienen, dan
[62] tot een vermaninge aen U.E. van een spoedige ende ernstlyke[62]
[63] bedenckinge, om in dese zo wichtighe als noodige zake eerst-
[64] daeghs te voorsien.

Middelen tot mindering der schadelijken[65] ledigh-ghangers.[66]

[67] WEZENDE zo ledigh, als vyand va*n* ledicheyd, wert ick va*n* me-[67]
[68] ninge met rechter onlede den zelven mijnen vyand, hinderlijck te[68]
[69] zijn: in my zelve, met wat scrijvens dat nutter ware dan niet[69]
[70] doen, oock in anderen met nasporinge van middelen tot min-[70]
[71] dering vande schadelijke ledigh-ghanghers dienende: waer[71]
[72] teghen veele placcaten met weynigh vruchts tot desen daghe[72]
[73] toe vercondicht zijn gheweest. Ick hadde my eertijds laten[73]
[74] voorstaen dat het verderflijcke oorlogh, ons te*n* laetsten dien[74]
[75] oorbaar zoude toebrenghe*n* dat het ooc der verdervers verderf-[75]
[76] nisse zoude vallen, maer hier inne vinde ick my bedroghen[76]
[77] doort niet onderscheyden des uytlandischen vanden inlandi-[77]
[78] schen ja burgherlijcken krijgh. Want zoo dye dit schuym der[78]
[79] mensche*n* mette*n* trom uyt alle hoecke*n* verzamende gemeen-[79]

58 *int werck* [...] *komen:* uitgevoerd worden
62 *ernstlyke bedenckinge*: deskundige overweging
65 *mindering*: vermindering
66 *ledigh-ghangers*: leeglopers
67 *wert ick van meninge*: vatte ik het plan op
68 *met rechter onlede*: met een juist gebruik van mijn vrije tijd; *den zelven mijnen vyand*: die genoemde vijand van mij, nl. de ledigheid; *hinderlijck te zijn*: dwars te zitten
69 *niet*: niets
70 *in anderen*: met betrekking tot anderen
71 *waer teghen*: tegen wie
72 *placcaten*: zie inleiding p. 22, 31 en 33
73 *vercondicht*: uitgevaardigd; *hadde my* [...] *laten voorstaen*: had mij [...] voorgesteld
74 *ten laetsten*: uiteindelijk
75 *oorbaar*: voordeel; *toebrenghen*: opleveren
76 *vallen*: zijn
77 *doort niet onderscheyden*: doordat ik geen onderscheid maakte
78 *zoo dye*: zoals die (nl. buitenlandse oorlog)
79 *gemeenlick*: gewoonlijk

nuttigs in zou staan, na verbetering in praktijk kan worden gebracht. De schrijver zal het in elk geval niet als vergeefse moeite beschouwen dat hij zich met de beste bedoelingen heeft ingespannen, zelfs al zou het tot niets anders dienen dan tot een aansporing aan u op korte termijn iets met zorg uit te denken om binnen afzienbare tijd in deze gewichtige en dringende kwestie een oplossing te bieden.

Middelen om tot vermindering van het aantal misdadige leeglopers te komen

Omdat ik niets te doen had, maar tegelijk vijand van niets doen ben, vatte ik het plan op door een verantwoorde werkzaamheid deze vijand van me* dwars de zitten: in mezelf met enig schrijfwerk dat nuttiger zou zijn dan niets doen, maar ook in anderen, door te speuren naar middelen om het aantal misdadige leeglopers te doen afnemen, tegen wie tot de dag van vandaag met weinig resultaat veel plakkaten zijn uitgevaardigd. Vroeger stelde ik me voor dat de verderfzaaiende oorlog ons tenslotte toch dit voordeel zou opleveren dat hij ook de verderfzaaiers in het verderf zou storten, maar hierin zie ik mij bedrogen doordat ik geen onderscheid maakte tussen de oorlog met het buitenland en de oorlog in eigen land, een burgeroorlog zelfs. Want zoals de eerste oorlog dit schuim der mensheid, bij elkaar getrommeld uit alle hoeken en gaten, gewoonlijk

* nl. de ledigheid

[80] lick opter vyande*n* bode*m* voert en*de* daer ombrengt: alzo[80]
[81] maeckt burgerkrijgh va*n* goud schuym van broodwinners le-
[82] dighghangers en*de* van vlijtighe nuchtere godsvruchtighe niet
[83] dan luye dronckene godlose luyde*n*: en*de* werde*n* daer door de
[84] steden en*de* landen besaijet met traghe ezels, verwoedighe[84]
[85] beren, en*de* geltgierige ja bloetgierighe wolven. Welcker quade
[86] ghewoonte, nu by na verandert zijnde in nature, te beduchten
[87] is, dat namaals inde ghemeyne vrede dit verdorven volcxken[87]
[88] niemand laten zulle*n* met vrede*n*: als ontberende de*n* schijn
[89] vander oorlogen om onder den vyandlijken name vrunden te
[90] beroven niet zullen late*n* allen weerlozen menschen te bescha-[90]
[91] dige*n*, om haer gewoenlijke ledighe brasserien te onderhouden.[91]
[92] Als ick nu voornam te bedencken eenighe ghereede middele*n*[92]
[93] daer door zulcke beduchte quade*n* voorhoedt soude*n* moghen[93]
[94] werden, behinderde*n* my twee zwaricheyden, namentlijck des
[95] tijts ongheleghenheyd met sampt mijn ongheleertheyd ende[95]
[96] onverzochtheyd in burgherlijke*n* zake*n*, want nademael de[96]
[97] ghene die in state*n* zijn met zo veele wichtige landzake*n* onle-[97]
[98] digh zijn dat tot dit mijn bedencken te hore*n* (zwijge volvoe-[98]
[99] ren) nauwelijck ledicheyd en zoude zijn, off daer inne schoon[99]
[100] al iet wat ghoets bevonden mochte werder: zo conde ick mede[100]
[101] licht vermoeden dat het zwaerlijc zoude vallen voor mijn
[102] ongheleerde penne iet voort te brengen, dat verhole*n* zoude
[103] moghen zijn gheweest zoo menigh hooghgeleerd Land-bestier-

80 *alzo*: even zo vaak
84 *verwoedighe*: woeste
87 *namaals*: later
90 *te beschadigen*: schade toe te brengen
91 *gewoenlijke*: ingeburgerd geraakte; *te onderhouden*: vol te houden
92 *Als*: Toen; *ghereede*: geschikte
93 *beduchte quaden*: gevreesde uitwassen; *voorhoedt*: voorkomen; *moghen*: kunnen
95 *des tijts ongheleghenheyd*: de ongunstige tijdsomstandigheden; *met sampt*: alsmede; *ongheleertheyd*: ondeskundigheid
96 *onverzochtheyd*: onervarenheid; *in burgherlijken zaken*: in maatschappelijke aangelegenheden; *nademael*: aangezien
97 *in staten zijn*: in vertegenwoordigende lichamen zitting hebben; *onledigh zijn*: bezig zijn
98 *dit mijn bedencken*: deze overwegingen van mij
99 *off* [...] *schoon al*: gesteld al dat
100 *werder*: lees *werden*

naar vijandelijk grondgebied voert en daar opruimt, zo maakt burgeroorlog van goud schuim, van kostwinners leeglopers, en van vlijtige, sobere, godvruchtige mensen niets dan luie, dronken en goddeloze kerels. Hierdoor raken de steden en het platteland bezaaid met trage ezels, woeste beren en op geld, ja zelfs op bloed beluste wolven. Aangezien hun slechte gewoonten hun bijna tot een tweede natuur zijn geworden, valt te vrezen dat dit verdorven volkje naderhand in vredestijd niemand met rust zal laten. Omdat ze dan niet meer onder de dekmantel van een oorlogstoestand vrienden kunnen beroven onder het voorwendsel dat ze vijanden zijn, zullen ze er immers niet voor terugdeinzen alle weerloze mensen kwaad te doen om de holle braspartijen waaraan ze gewend zijn voort te zetten. Toen ik me nu voornam enige passende maatregelen te bedenken waardoor dergelijke te duchten wantoestanden voorkomen kunnen worden, zaten twee moeilijkheden mij in de weg, namelijk de ongunstige tijdsomstandigheden en vervolgens mijn gebrek aan kennis en ervaring in maatschappelijke aangelegenheden. Immers, omdat de leden van de Staten het druk hebben met zovele belangrijke bestuurszaken van het gewest dat er wel nauwelijks een vrij ogenblik zal zijn om deze ideeën van mij aan te horen (laat staan uit te voeren), gesteld al dat er iets goeds in kan worden aangetroffen, kan ik ook gemakkelijk vermoeden dat het mijn ondeskundige pen zwaar zal vallen iets te voorschijn te brengen dat tot dusver verborgen kan zijn gebleven voor zoveel zeer deskundige bestuurders van het gewest,

[104] der, by welcker Rade de voorschreven placcaten met zo groo-
[105] ter omzichticheyt zijn gemaeckt, en*de* dat ic mitsdien bestaen-
[106] de mijn wijzer te leren te recht van vermetele v*er*waentheyd
[107] beschuldicht zoude moghen werde*n*. Maer hier teghen be-
[108] merckende dat het niet vergheefs zoude zijn zo daer nu wat
[109] onbaerlijx bedacht ware, en*de* schoon al nu niet int werck
[110] ghestelt: ghemerckt zulcx namaels ter bequamer tijd met
[111] rijpen ernst naghedacht ende met toevindinge van beter mid-
[112] dele*n* int werck zoude moghen komen. Van ghelijken ver-
[113] stond ic mede ghelijck noyt Vogel zo hoogh en vlooch hy en
[114] moste zijn aes halen opter aerden, dat die grote van Staten
[115] dicmalen van hoge zaken moeten spreken met Nedere luyden,
[116] om uyt den zelven, als naerder kennisse hebbende vanden
[117] omme stand van eenighe zaken, den grond te halen daer op zy
[118] willen bouwen. Ick wist mede noyt in eenigen placcaten eenigh
[119] verhael ghelesen te hebben vanden middele*n* my voor mijnder
[120] ghedachten spiegele swevende: ende daer by dat mijns harten
[121] hoochste lust was streckende tot iet te bedencken dat den ghe-
[122] meyne*n* ruste zoude moghen voorderlijck zijn.

[123] Daeromme hebbe ick ghetroost zijnde niemands danck en*de*
[124] veel luyder ondanck te behalen, my verstoutet de voorschreve*n*
[125] mijne bedachte middelen te stellen by geschrifte: biddende alle
[126] verstandigen diese zullen zien, den zelven met besnoeynghe
[127] vant overtallige, en*de* toedoeninge vant noodurftige, eer te wil-
[128] len verbetere*n*, dan verachten: als voort ghecomen zijnde, niet
[129] uyt verwaentheyd tot eyghen eere maer uyt goedtherticheyd
[130] ten gemeynen besten, door eenen die liever niet, dan tot
[131] niemands nut zoude leven.

104 *by welcker Rade*: op wiens advies, nl. van menig bestuurder; *voorschreven*: bovengenoemde
105 *omzichticheyt*: bedachtzaamheid; *mitsdien*: daarom; *bestaende*: door het te bestaan
106 *mijn wijzer*: iemand die wijzer is dan ik
109 *onbaerlijx*: lees *oorbaerlijx*: nuttigs; *ende schoon al nu niet*: ook al (werd het) nu nog niet
110 *ghemerckt*: omdat; *zulcx*: dit; *namaels*: later; *ter bequamer tijd*: op het geschikte ogenblik
111 *met toevindinge van*: onder aanvulling van
112 *Van ghelijken*: Evenzo; *verstond*: begreep
114 *aes*: voedsel; Coornhert gebruikt hier een destijds bekend spreekwoord
115 *Nedere*: eenvoudige
116 *als... hebbende*: omdat ze beter op de hoogte zijn van
117 *omme stand*: omstandigheden; *grond*: fundament
122 *voorderlijck*: bevorderlijk
123 *ghetroost zijnde*: me erin geschikt hebbende
127 *toedoeninge vant noodurftige*: toevoeging van het noodzakelijke
130 *ten gemeynen besten*: tot nut van het algemeen

die de genoemde plakkaten in hun adviescollege met zo grote omzichtigheid hebben opgesteld, en dat ik door de euvele moed te hebben mensen wijzer dan ikzelf te beleren, daarom terecht kan worden beschuldigd van overmoedige eigenwaan. Ik overwoog echter dat het geen vergeefse moeite zal zijn als er nu iets nuttigs wordt bedacht, ook al wordt het niet onmiddellijk in praktijk gebracht, omdat dit te zijner tijd, na rijp overleg, en aangevuld met betere middelen gerealiseerd kan worden. Evenzeer besefte ik ook dat, net zoals er geen vogel ooit zo hoog vloog of hij moest toch zijn voedsel op aarde halen, de voorname bestuurders dikwijls over belangrijke zaken moeten spreken met eenvoudige lieden, om van hen, aangezien ze meer vertrouwd zijn met bepaalde zaken, de fundamentele gegevens te krijgen, waarop ze zich kunnen baseren. Verder wist ik dat ik nooit, in welk plakkaat dan ook, enige vermelding aangetroffen had van de middelen die mij voor de geest zweefden, en bovendien dat het grootste verlangen van mijn hart ernaar uitging iets te bedenken dat de rust in het land kan bevorderen.

Daarom heb ik zonder me erdoor te laten afschrikken dat niemand me dankbaar zal zijn en velen me het kwalijk zullen nemen het aangedurfd de hiervoor genoemde door mij bedachte middelen op schrift te stellen; met een dringend verzoek aan alle deskundigen die ze onder ogen zullen krijgen ze, door het overbodige te schrappen en het ontbrekende toe te voegen, veeleer te willen verbeteren dan te verwerpen. Ze zijn immers niet voortgevloeid uit ijdel streven naar eigen roem, maar uit de sociale bewogenheid van iemand die liever helemaal niet dan tot niemands voordeel zou leven.

I Tot wat eynde men straffet

[133] ALLE straffing schijnt voorneemlijck te gheschieden omme te
[134] voorhoeden dat goede menschen sich niet en zouden begheven
[135] ten quaden: dat quade luyden geneselijck zijnde, door anxte[135]
[136] voor sca*n*de of smerte tot dueghden mochten komen: ende dat
[137] bose ongeneselijcke schelme*n* met een vruchtbaer ontsich wech[137]
[138] genomen en*de* de vromen beschermt zouden mogen werden.
[139] Ende schijnt daerom oock gelooflijck dat alle land-lievende[139]
[140] Princen, den versochten medecijns navolgende meer lusts heb-[140]
[141] be*n*, oock meer eeren behalen daer inne, dat zy haren onderza-
[142] ten voorhoeden voor de ziecten van stelen, knevelen en*de*[142]
[143] moorden en*de* dit met zoete preservativen, dan int ghenese*n*[143]
[144] zodaniger boosheyds cranckheyden door de scerpe recepten[144]
[145] van bannen, geesselen ende oorsnyden, ick laet staen het bloe-
[146] dige afsnijden van ongeneselijke verdorven lidtmate*n*. Dwelck[146]
[147] doch mede onderwijlen al nodigh valt, maer zo weynigher zo[147]
[148] loflijcker voor een goed Prince, die meer arbeyd te maken[148]
[149] datter weynich strafwaerdige zijn, dan datter veele gestraft
[150] zouden werden.

II Onrechte remedie.[151]

[152] NU heeftmen gesien dat over thien off twintich jaren tien-[152]
[153] maelen meer geboefts werde gebanne*n*, gegeesselt, gebrantte-[153]
[154] ke*n*t, van ooren berooft, an galgen verworcht, int vuyr ver-
[155] brandt en*de* op radere*n* gestelt, dan voor den tijd dat des Key-[155]
[156] sers placcaten jegens den vaghebonden in groter menichten
[157] waren verkondicht: zulx dat het geboefte met het menichvul-

135 *geneselijck zijnde*: die nog te genezen zijn
137 *vruchtbaer ontsich*: lett.: heilzame angst
139 *gelooflijck*: aannemelijk
140 *versochten medecijns*: ervaren artsen
142 *voorhoeden voor*: vrijwaren voor; *knevelen*: afpersen
143 *preservativen*: middelen die kwalen voorkomen
144 *scerpe*: bittere
146 *lidtmaten*: ledematen
147 *onderwijlen*: zo nu en dan
148 *arbeyd*: zich inspant
151 *onrechte*: onjuiste
152 *over*: in de afgelopen
153 *gebranttekent*: gebrandmerkt
155 *op raderen gestelt*: op het rad te kijk gezet; of: geradbraakt

I Met welk doel men straft.

Elke bestraffing schijnt vooral plaats te vinden om ervoor te zorgen dat brave lieden zich niet op 't slechte pad begeven, dat onverlaten die nog te verbeteren zijn, uit angst voor schande of pijn een deugdzaam leven gaan leiden, dat gemene, onverbeterlijke schurken als heilzaam afschrikwekkend voorbeeld uit de samenleving verwijderd en nette mensen beschermd worden. Daarom ook lijkt het aannemelijk dat alle vorsten met liefde voor hun land net als ervaren artsen er meer zin in hebben en er ook meer eer mee inleggen hun onderdanen te vrijwaren voor ziektes als stelen, afpersen en moorden en dat nog wel met middelen die kwalen voorkomen en nog zoet zijn ook, dan zulke ziektes van het kwaad te genezen met bittere recepten als verbannen, geselen en oorafsnijden, laat staan het bloederige afsnijden van verziekte en niet te beteren ledematen. Dat is desondanks soms toch nodig, maar hoe minder, deste prijzenswaardiger voor een goed vorst die er zich meer voor moet inspannen dat weinigen voor bestraffing in aanmerking komen dan dat velen gestraft moeten worden,

II Onjuiste methode.

Men heeft nu vastgesteld dat in de afgelopen tien tot twintig jaar tien maal zoveel geboefte verbannen, gegeseld, gebrandmerkt, van oren beroofd, aan de galg gewurgd, op de brandstapel verbrand en op het rad te kijk gezet werd als vóór de periode dat de plakkaten van de keizer in groten getale tegen de zwervers werden uitgevaardigd, zodat met de toename van

[158] digen der Placcaten zoo zeer vermenichvuldichde, dat byden
[159] vroeden al werde beducht dat zulcke hopelijcke toeneminge[159]
[160] des oncruyts noch eenmael het goede Coorn over thooft was-[160]
[161] sen ende verdrucken zoude, zoo haest eenighe snelle voncke[161]
[162] van oproer mocht vallen op zulc drooch bospoeder: in desen[162]
[163] landt-verslinnenden brand des moordelicke*n* burgherkrijghs.
[164] Waer uyt lichtelijck mach ghemerckt werden dat die voor-
[165] schreven placcate*n* teghen den leedich gangers ende Landt-
[166] loperen een verkeerde remedie ende niet anders dan olye int
[167] vuyr en zijn geweest.

IIJ Veranderinge van remedie nodigh.

[169] OF dit nu komt door aenwas va*n* menschen, dan oft komt
[170] door der Bailliuen ende Schouten slapheyd, die meerdeels[170]
[171] vlijtiger zijn int vanghen vanden Rijken daer gewin uyt wert
[172] verhoopt, dan vanden armen daer geen baet, maer schade int[172]
[173] lange verschiet vande kosten staet te verwachten, is hier niet[173]
[174] ghelegen te onderzoecken. Maer staet met ernst te betrachten[174]
[175] dat het openbare zotheyd is te blyven by zodanigen remedie,[175]
[176] die bevonden wert van tquade arger te maken, en*de* datmen
[177] om wijselijck te doe*n* het bevonde*n* quaed moet verwerpen
[178] en*de* na ander raed sporen die beter zy. Waer toe nut schijnt
[179] het ondersoeck vanden oorzaken die tgeboefte zoo overvloede-
[180] lijck doen vermeeren, omme die recht verstaen zijnde wech[180]
[181] ghenomen te mogen werde*n* tot een ware verminderinge vande
[182] ledige Rabbauwe*n*.

159 *vroeden*: verstandige mensen; *hopelijcke*: enorme
160 *noch eenmael*: nog wel eens
161 *zoo haest*: zodra
162 *bospoeder*: buskruit
170 *Bailliuen*: baljuwen
172 *int lange verschiet vande kosten*: omdat de onkosten lange tijd voorgeschoten moeten worden
173 *is hier niet ghelegen*: is het hier niet de juiste plaats
174 *Maer... betrachten*: Maar men moet ernstig onder ogen zien
175 *openbare*: evidente
180 *omme... zijnde*: opdat die, als ze eenmaal doorgrond zijn

het aantal plakkaten het aantal schurken zozeer toegenomen is dat verstandige mensen al vrezen dat zo'n massale uitbreiding van het onkruid het goede koren nog eens boven het hoofd zal groeien en in de verdrukking brengen, zodra een wegspattende vonk van oproer zal vallen op zulk droog buskruit, hetgeen goed denkbaar is in deze landverslindende vuurzee van de moordende burgeroorlog.

Daaruit kan gemakkelijk afgelezen worden dat de genoemde plakkaten tegen de nietsnutten en de landlopers een onjuist middel zijn geweest en alleen maar olie op het vuur.

III Verandering van aanpak is nodig.

Het is hier niet de juiste plaats om te onderzoeken of dit nu komt door de bevolkingsgroei of door slap optreden van de baljuws en schouten, die in meerderheid ijveriger rijken arresteren, dan armen, van wie geen winst, maar verlies kan worden verwacht, omdat de onkosten lange tijd voorgeschoten moeten worden. Men moet echter ernstig onder ogen zien dat het zonneklare dwaasheid is vast te houden aan een middel dat blijkbaar het kwade nog verslechtert en dat men, wil men wijs handelen, dat wat slecht bevonden is moet verwerpen en naar een andere oplossing zoeken die beter is. Dienstig daartoe lijkt onderzoek van de oorzaken die het geboefte in zo overvloedige mate in aantal doen toenemen, opdat die, als ze eenmaal doorgrond zijn, weggenomen kunnen worden om te komen tot reële vermindering van het aantal nietsuitvoerende misdadigers.

IIIJ Oorsaken vander rabbauwen aenwas.

[184] DEZER oorzaken vintmer (neven eenige andere) drie principa-[184]
[185] le: te weten toelatinghe vant ledighe brassen der arme men-[185]
[186] schen: zodanige luyder hope van ongestraftheyd: en*de* cleyn[186]
[187] ontsich der zelver voor eenen quaden voormiddaghe, zo zy dat[187]
[188] noemen.

V Onachtsaemheyd opter armoet huyshoudinge.

[191] ZEKER al ist zulx dat d'overheyd zorghvuldelijck behoort te
[192] letten op te huyshouding der armer ghemeenten, zo gheschiet[192]
[193] nochtans tzelve in gheenen Stede*n* daer ick af hebbe konnen
[194] verhoren. Daeromme de arme jonckheyd qualijck op ghevoedt
[195] zijnde, lichtelijck geraeckt aent ledigh ghaen, tuysschen en*de*[195]
[196] drincke*n*, ende zoo henluyder armoede niet en vermagh zulck
[197] winneloos smetsen te voede*n*: va*n* waar moet het anders ghe-[197]
[198] haelt werden dan (zo spreeckwoord met brengt) door quade
[199] middelen.
[200]

> Die niet en wint noch niet en heeft,
> stadigh inde Taveernen leeft
> en die Waerdinnen wel betaelt
> ist niet groot wonder waer hijt haelt?

VI Hope van ongestraftheyt.

[205] WANT zulcke luye sluymers gherakende onder den Rabbau-[205]
[206] wen, bemercken der zelver menichte groot, ende den ghestraf-
[207] ten vandien weynigh, als die zeltzaam ghevangen werden, over-[207]

184 *principale*: voornaamste
185 *vant ledighe brassen*: van het rondhangen in kroegen
186 *cleyn ontsich*: geringe vrees
187 *eenen quaden voormiddaghe*: een ‘akelig ochtendje’, nl. het tijdstip waarop vonnissen werden voltrokken
192 *te*: lees *de*; *huyshouding*: de handel en wandel; *der armer ghemeenten*: van het arme deel van de bevolking
195 *tuysschen*: dobbelen, gokken
197 *winneloos smetsen*: brassen dat niets oplevert
205 *sluymers*: slempers
207 *als die*: aangezien ze; *overmits*: vanwege

IV Oorzaken van de toename van het aantal misdadigers.

Men vindt onder deze oorzaken (naast enige andere) er drie die vooropstaan, nl. toelaten dat arme mensen in ledigheid brassen; de verwachting van zulke mensen ongestraft te blijven en ook hun geringe angst voor een akelig ochtendje, zoals zij het noemen.

V Gebrek aan aandacht voor handel en wandel van de armen.

Al is het zeker zo dat de overheid zorgvuldig behoort te letten op de handel en wandel van het arme deel van de bevolking, gebeurt dat echter in geen van de steden waarover ik inlichtingen heb kunnen krijgen. Daarom vervalt de arme jeugd, slecht opgevoed als zij is, gemakkelijk tot lanterfanten, dobbelen en drinken, en indien hun armoede hen niet in staat stelt dergelijk niets opbrengend brassen te bekostigen: hoe moet het geld anders verkregen worden dan met slechte middelen? Zoals het spreekwoord suggereert:

> Wie niets verdient en niets heeft,
> voortdurend in kroegen leeft,
> en de kroeghoudsters goed betaalt,
> is 't niet een groot raadsel vanwaar hij 't haalt?

VI Verwachting ongestraft te blijven.

Want wanneer dergelijke luie slempers onder de misdadigers geraken, bemerken zij dat hun aantal groot, en de hoeveelheid gestraften uit hun midden klein is, aangezien ze zelden gevan-

[208] mits vreze, te weten der Landlieden van an kolen geleyd te[208]
[209] werden, ende der Officieren voort lange verschiet van kosten.[209]
[210] Ende makende zich zelve alzo eenen hope van bedectelyck te[210]
[211] stelen en roven, van te ontkomen, of van zachtelijck ghestraft
[212] te werden, begheven zy luyde*n* zich vrymoedelijcke*n* tot quaed[212]
[213] doen omme daer door ledichlijck en*de* gulzelijck te moghen[213]
[214] leven.

VIJ Kleyn ontsich vande dood.

[216] MAER ghenomen henluyden t'ongheluck al mochte treffe*n*[216]
[217] van ghevangen of ghedodet te werde*n*, zo achten zy ee*n* ghoed[217]
[218] spelen ghaen een ghatslagh waerdigh te zijn. Ende hier inne
[219] Philosopherende verstaen zy dat zy doch eenmael moeten ster-[219]
[220] ven door ziecten of anders, verkiezen eenen korten scerpen[220]
[221] voor eenen langen quynende dood, ende meynen alzo dat de
[222] straffinge der Overheyd henluyden zoetelijker handelt da*n* de
[223] nature zelve. Oock achten zy hoor gevaerlicheyde*n* veel kleyn-[223]
[224] der ende haar weelde veel groter dan der Landsknechte*n*, die[224]
[225] met pijnlyker armoeden op zorchlyke tochten ende schutghe-[225]
[226] veerten lopen om vier stuvers daaghs (zomen zeyd) en*de*
[227] savonds den keel of.[227]

208 *an kolen geleyd*: in de as gelegd
209 *Officieren*: schouten; *voort lange verschiet van kosten*: voor het langdurig voorschieten van onkosten
210 *bedectelyck*: onopgemerkt
212 *vrymoedelijcken*: onbekommerd
213 *gulzelijck*: in overdaad
216 *ghenomen*: gesteld dat
217 *een ghoed spelen ghaen een ghatslagh waerdigh te zijn*: naar een bekend spreekwoord in de 16e en 17e eeuw. Zo b.v. bij J. Six van Chandelier: ‘Gaan spelen is een bilslagh waard’ (Six 1953, p. 55, r. 60). Zie ook het *Spreekwoordenboek* van Harrebomée (Harrebomée 1858-1870, dl. I, p. 58 en dl. III, p. 128)
219 *doch*: toch
220 *scerpen*: plotselinge
223 *hoor*: hun; *gevaerlicheyden*: risico's
224 *weelde*: profijt; *Landsknechten*: soldaten
225 *zorchlyke*: riskante; *schutgheveerten*: schermutselingen met de vijand
227 *den keel of*: de keel eraf

gen genomen worden, omdat de boeren bang zijn dat hun eigendommen door hen in de as gelegd worden, en de gerechtelijke ambtenaren dat ze de onkosten langdurig moeten voorschieten. En daardoor in de verwachting onopgemerkt te kunnen stelen en roven, en te ontkomen of licht gestraft te worden, gaan deze lieden onbekommerd over tot het bedrijven van misdaden, teneinde zodoende in ledigheid en overdaad te kunnen leven.

VII Geringe angst voor de dood.

Maar gesteld al dat hen het ongeluk mocht treffen gevangen genomen of gedood te worden, dan nog menen zij dat eens flink uit de band springen wel een aframmeling waard is. En wanneer zij in deze lijn wat voortfilosoferen, zien zij in dat zij toch eenmaal moeten sterven, door ziekten of anderszins, verkiezen zij een korte, plotselinge dood boven een lange, slepende, en menen zij dus ook dat de straf van de overheid hen genadiger behandelt dan de natuur zelf. Ook vinden zij dat zij minder risico lopen en meer profijt behalen dan de soldaten, die in nijpende armoede deelnemen aan gevaarlijke veldtochten en schermutselingen met de vijand (naar men zegt) voor vier stuivers per dag en 's avonds een mes door hun strot.

VIIJ

[229] MOCHTEN nu ghevonden werden bequame middelen tot[229]
[230] wechneminge der voor gemelde drie oorzaken vanden anwas
[231] der Rabbauwen, zo waar der zelver mindering ghewis te ver-
[232] hopen. En*de* schijnt dat deerste en*de* hooft oorzake verdwij-
[233] ne*n* zoude, by aldien men inde*n* steden oock in Volck-rijke[233]
[234] Dorpen dese navolghende ofte gelijke ordeningen maeckte[234]
[235] ende ernstelijck onderhielt.[235]

IX Ondersouck opten ledich gangers.

[237] TE weten dat een Schoutet met eenighe Scepenen ofte Raden[237]
[238] alle weke eene*n* halven dagh onledigh zouden zijn int onder-
[239] vraghen vanden Hoomans der gebuurten, wat luyden in hare[239]
[240] gebuurte*n* wonen die ghene Renten hebbende nochte ghoede-[240]
[241] re*n*, dagelyx ledigh ghaan drincken ende tuysschen, latende[241]
[242] wijf en*de* kind honger lijden of tot last vande ghemeente bede-
[243] len. Ende om te verhoeden slapheyd in dezen vanden Schouten
[244] metten Scepenen mochte ghestelt werden een general Commis-
[245] saris die op zekere tijden vanden jare zoude trecken door den
[246] Steden omme uyten Officieren te vernemen wat zy luyden[246]
[247] metten Scepenen hier inne gedaen ende bevonden hadden,[247]
[248] omme den bevonden ledigh ghangers die meer malen vermaant
[249] zijnde zich niet ten arbeyd en hadde begheven, byden halse te
[250] nemen ende na behoren te straffen. Want dit zoude ongetwij
[251] felt allen ledigh ghangers melden, omme op eenigh handwerck[251]
[252] ghedrongen, of aent gemeyn werck ghebruyckt te werden.

229 *bequame*: geschikte
233 *by aldien*: ingeval
234 *ordeningen*: verordeningen
235 *ernstelijck*: nauwgezet, stipt
237 *Schoutet*: schout; zie inleiding p. 22-23
239 *Hoomans der gebuurten*: wijkhoofden
240 *Renten*: inkomsten
241 *tuysschen*: dobbelen
246 *Officieren*: schouten
247 *bevonden*: aangetroffen
251 *melden*: aan het licht brengen

VIII

Als er nu geschikte middelen gevonden kunnen worden om de hiervoor genoemde drie oorzaken van de groei van het aantal misdadigers weg te nemen, dan zal vermindering daarvan zeker verwacht kunnen worden. En het komt mij voor dat de eerste en voornaamste oorzaak zal verdwijnen, ingeval men in de steden, en ook in de grotere dorpen, de volgende of daaraan gelijke verordeningen opstelt en er nauwgezet de hand aan houdt.

IX Onderzoek naar de lediggangers.

Namelijk dat een schout met enkele schepenen of raden elke week een halve dag bezig zal zijn bij de wijkhoofden na te vragen welke wijkbewoners zonder inkomsten of bezittingen elke dag zonder iets uit te voeren gaan drinken en dobbelen, terwijl ze vrouw en kind honger laten lijden of tot last van de gemeente laten bedelen. En om slapheid van de schouten en schepenen in deze te voorkomen kan een algemene commissaris benoemd worden, die elk jaar op gezette tijden langs de steden de ronde doet om van de schouten te vernemen wat zij met de schepenen wat dit betreft hebben ondernomen en bevonden om de aangetroffen nietsnutten, die hoewel herhaaldelijk vermaand, niet zijn gaan werken, in de kraag te grijpen en naar behoren te straffen. Want dit zal ongetwijfeld alle nietsnutten aan het licht brengen, opdat ze tot een of ander ambacht verplicht, of bij de openbare werkzaamheden gebruikt kunnen worden.

X

[254] TEN tweeden waer nodigh eene*n* wech te vinden omme der
[255] quaed doenders hope van onghestraftheyd te benemen. Daer[255]
[256] toe zoude dienen weghneminge vander Landluyden angste
[257] voor beschadight te werden: dwelck zijn mochte, zo danige[257]
[258] straf der Rabbauwen, dat zy den Landman niet weder opten
[259] hals en quamen, als wraeckghierighe buedels der arme luyden,[259]
[260] zo nu dagelyx gheschiedt na Bannissementen geesselingen en*de*
[261] dierghelijke straffen. Item weghneminghe vander Officiere*n*[261]
[262] slapheyd, en*de* dit by korter en*de* gewisser executien dan nu[262]
[263] ghevalt, zo dat zy mits dien vant grote verschiet ghevrijt zou-[263]
[264] den zijn ende vant kleyne licht betaalt mochten werden. Ende[264]
[265] ten laeste*n* oock weghneminge vander Schepenen ombeschey-[265]
[266] dene barmherticheyd duer eenen ghereden straffe na groot of[266]
[267] kleyn mesdaed lichtelick te matighen, alsomen den Schepene*n*[267]
[268] nu onghaarne ziet komen aen Landlopers te doen geessele*n*,
[269] ende diefkens te doen ooren afsnijden en*de* bannen, verstaen-[269]
[270] de (niet heel tonrecht) dat de schaemte zo eenmael verlore*n*[270]
[271] zijnde, zulcke Landlopers en*de* diefkens eerst onder den Rab-
[272] bauwen ende voorts aender galgen werden gebannen, hoe wel
[273] zy anders dickmaal niet gheheel ongheneselijck zijn.

XI

[275] ENDE waar ten derden nodigh te ghebruyken teghen den
[276] dootschuldige*n* schelmen eenigen straffe bitterder wesende dan
[277] die dood zelve, daar af oock d'exempelen bereyt ende over al[277]
[278] voor ooge*n* mochten zyn tot bewijs van een strenge ende on-
[279] verbiddelicke, ooc langhdurighe straffinge zodanigher boeven.

255 *benemen*: vernietigen
257 *beschadight*: gemolesteerd
259 *buedels*: beulen
261 *Item*: evenzo
262 *executien*: berechtingen
263 *mits dien*: daardoor; *verschiet*: voorschieten van geld; *ghevrijt*: verlost
264 *kleyne* sc. *verschiet*
265 *ombescheydene*: onoordeelkundige
266 *ghereden*: vastgestelde
267 *lichtelick*: gemakkelijk; *alsomen*: omdat men
269 *verstaende*: ervan overtuigd
270 *schaemte*: eergevoel
277 *daar af*: waarvan; *bereyt*: treffend

X

In de tweede plaats is het nodig een manier te vinden om de verwachting van de misdadigers ongestraft te blijven te vernietigen. Daartoe is het dienstig de angst van de boeren dat aan lijf en goed schade toegebracht wordt weg te nemen; wat kan gebeuren door een zodanige bestraffing van de misdadigers dat zij de boer niet opnieuw lastig vallen, als op wraak beluste beulen van arme sloebers, zoals nu dagelijks gebeurt na verbanningen, geselingen en dergelijke straffen. Evenzo is het daartoe dienstig de slapheid van de schouten weg te nemen en wel doo door snellere en duidelijkere berechtingen dan nu, zodat de schouten daardoor van de grote kosten verlost zijn en de kleine kosten gemakkelijk terugbetaald krijgen. Tenslotte kan het daartoe ook dienstig zijn de onoordeelkundige barmhartigheid van de schepenen weg te nemen, die eruit bestaat een straf die past bij een grote of kleine misdaad te gemakkelijk te matigen, aangezien men de schepenen er nu slechts met tegenzin toe ziet komen landlopers te laten geselen en diefjes de oren te laten afsnijden en te verbannen, ervan overtuigd (niet geheel ten onrechte) dat wanneer het eergevoel op deze wijze eenmaal verloren is gegaan, zulke landlopers en diefjes eerst onder de misdadigers en vervolgens aan de galg terecht komen, hoewel ze anders vaak niet helemaal onverbeterlijk zijn.

XI

In de derde plaats is het nodig een straf bitterder dan de dood zelf toe te passen op schurken die de doodstraf verdiend hebben, waarvan ook de voorbeelden indrukwekkend en overal te zien moeten zijn, als een bewijs van strenge en onverbiddelijke, alsmede langdurige bestraffing van zulke boeven.

XIJ

[281] INT iij. artikele voor ditte is gezeydt vande middele*n* om te
[282] comen tot kennisse vande ledighghangers, daar af ick nu wil[282]
[283] ghaen tot de wijse omme te voorhoeden den aanwas der zelver,
[284] om daar na voorts te handelen vande straffing daer tegen be-[284]
[285] quaam zijnde ende ten laatsten hoemen der quaaddoenders
[286] hoope van onghestraftheyd, va*n* ghelijcke*n* henluyder kleyn[286]
[287] ontsich wegh zoude moge*n* nemen.[287]

XIIJ Allen ledichgangers werc besorgen.

[289] TOT voorhoeding vanden milden aanwas der schadelyke ledigh[289]
[290] ghangers waar nodigh de*n* ingeborene*n* werck te geven, ende
[291] den vreemden uyt te sluyten.

XIIIJ

[293] BEROERENDE het werck gheven voor den inheemschen, mos-[293]
[294] ten bedacht zijn wijzen bequaam zijnde in elcke plaetse om zo
[295] wel vrouwen als mans personen stadelijck te onderhouden in[295]
[296] eenigen nutten arbeyd, op dat henluyden den ghewoonlijcke*n*
[297] valschen onschuld van niet te doen te hebben ghanschlijck[297]
[298] mocht benomen werden. Ende dit meest inden Steden want de
[299] Dorpen doorghaans min volx hebben ende meer onkonstighen[299]
[300] arbeyd van spitten maeyen dorsschen ende dierghelijcken
[301] meer.

XV

[303] ONDER den Steden heeft elck doorghaens zijn besondere[303]

282 *daar af*: waarvandaan
284 *bequaam*: geschikt
286 *van ghelijcken*: alsmede
287 *ontsich*: vrees
289 *milden*: welige
293 *Beroerende*: Betreffende
295 *stadelijck*: voortdurend
297 *onschuld*: verontschuldiging, smoes; *niet*: niets
299 *onkonstighen arbeyd*: ongeschoold werk
303 *doorghaens*: over het algemeen; *besondere ghenade van hantering*: eigen vormen van economische bedrijvigheid

XII

In par. IX is gesproken over de methoden om tot registratie van de lediggangers te komen, waarbij aanknopend ik nu over wil gaan tot de manier om de aanwas van de lediggangers te voorkomen, om vervolgens de bestraffing die ervoor geschikt is te behandelen en tenslotte de verwachting van de misdadigers ongestraft te blijven, alsmede hoe men hun geringe vrees daarvoor weg kan nemen.

XIII Alle lediggangers werk bezorgen.

Ter voorkoming van de welige groei van het aantal schadelijke lediggangers is het nodig de autochtone bevolking werk te geven en de vreemden buiten te sluiten.

XIV

Betreffende de werkverschaffing aan de autochtone bevolking moeten manieren bedacht worden die voor elke plaats geschikt zijn om zowel vrouwen als mannen onafgebroken bezig te houden met een of andere nuttige werkzaamheid om hun het gebruikelijke smoesje niets te doen te hebben helemaal te kunnen ontnemen. En dit vooral in de steden, want de dorpen hebben doorgaans minder inwoners en meer ongeschoolde arbeid in de vorm van spitten, maaien, dorsen en dergelijke.

XV

Elke stad heeft zo zijn eigen vormen van economische bedrij-

[304] ghenade van hantering, en*de* en magh derhalve hier gheen een-[304]
[305] rehande voet, passende voor alder steden schoenen, gestelt
[306] werden. Ende wil daeromme eenen stellen bequaam zijnde ten
[307] minsten voor eenige Steden omme oud ende jong, man ende
[308] vrou stadelijck te moghen doen hebben oorbaerlijken arbeydt.[308]

XVI

[310] GHEKOMEN zijnde doort middel vande*n* neghenste*n* artikele
[311] alhier, of door andere bequamere, tot kennisse vande ledige
[312] personen. Mochte elcke Stad door d'overheyd jaerlix ghestelt
[313] werden vier eersame doorsichtighe mannen ende vier eerbare[313]
[314] wel huys houdende matrone*n* omme te doen zo hier na volght.[314]

XVIJ Der matronen opsicht op vrouwen ende meyskens.

[317] TE weten de matronen omme alle daghe op zekere uren te ver-[317]
[318] samen in een zekere plaetse, daer zy zouden uyt leveren vlas[318]
[319] ghaern ende webbe*n* aen hekelsters, spinsters, wevers offte[319]
[320] weefsters ende bleycsters en*de* oock omme tvlasch, tgaerne[320]
[321] ende de*n* webbe*n* ontfangende, het loon na betamen daer af te
[322] betalen, ende van alles ghoed boeck te houden.

XVIIIJ[323]

[324] TOT welcke betaling de Stede offte goede luyden dezen ar-[324]
[325] beydshuyse zouden moeten onderleggen eenige hondert gulde-[325]
[326] nen naer eysche vanden arbeydtsters. Daer aen qualijck schade

304 *eenrehande voet*: éénzelfde leest
308 *oorbaerlijken*: nuttige
313 *doorsichtighe*: verstandige
314 *wel huys houdende matronen*: bekwame huismoeders
317 *versamen*: verzamelen
318 *uyt leveren*: uitreiken
319 *webben*: weefsels
320 *bleycsters*: bleeksters
323 Paragraafnummer *XVIIIJ*: lees XVIIJ
324 *goede*: welgestelde
325 *onderleggen*: ondersteunen met

vigheid en derhalve kan hier niet éénzelfde leest waarop de schoenen van alle steden passen gegeven worden. Daarom wil ik er een aanreiken die tenminste in enige steden bruikbaar is om oud en jong, man en vrouw voortdurend van nuttige arbeid te voorzien.

XVI

Als m.b.v. de methode die hier in par. IX genoemd is of m.b.v. andere, doeltreffender methoden de lediggangers geregistreerd zijn, dan kunnen in elke stad door de overheid jaarlijks vier verstandige mannen met een goede reputatie en vier fatsoenlijke, bekwame huismoeders aangesteld worden om als volgt te handelen:

XVII Toezicht van de huismoeders op vrouwen en meisjes

De huismoeders nl. kunnen worden aangesteld om elke dag op vastgestelde uren samen te komen op een afgesproken plaats, waar ze vlas, garen en weefsels aan hekelaarsters, spinsters, wevers of weefsters en bleeksters uitdelen en ook om, als ze het vlas, het garen en de weefsels terug gekregen hebben, daarvoor een passend loon te betalen en om van alles goed boek te houden.

XVIII

Om deze betaling mogelijk te maken moeten de stad of de welgestelde burgers van goede wil deze werkplaats ondersteunen met enige honderden guldens, zoveel als de tewerkstelling van de arbeidsters vereist. Daarvan valt nauwelijks verlies te vrezen,

[327] te beduchten, maer wel winst uyt te verhopen staat door
[328] Godes zegening, zo oock tghaern beter is dan tvlasch ende de[328]
[329] webben dan tghaern, ende mitsdien de ghemeente van den[329]
[330] bedellast ghevrijt zoude zijn vanden armen die van haren
[331] eyghen handsarbeyd zouden leven.

XIX

[333] ENDE zoude*n* mede die matronen ghoet opsicht nemen opten[333]
[334] gheenen die tghehekelde vlasch, tghaern, of de webben lang-
[335] saem brachten, omme zo zy vermercten zulx te komen uyt
[336] traecheyd, den zelven traghe*n* zulx dickmael pleghende, na
[337] voor ghaende scerpe berespinge*n*, waerscouwingen ende drey-
[338] ghementen, aen te gheven den Schoutet, die zodanigen stellen
[339] zoude op eenen toorne daermense eenen tijd lang na schulde,[339]
[340] vlytelijcken zoude leren wercken, op water ende brood, dat-
[341] men haer zoude gheven telcken als zy luyden eenen bequamen[341]
[342] daghwerck zouden op leveren ende anders niet.

XX Der mannen opsicht op mans ende knechtkens.

[345] MAER zouden die vier eerzame manne*n* scherp opsicht dra-[345]
[346] ghen opten ledighen mans perzone*n* jongen ofte ouden, omme
[347] den knechtkens, gesselle*n* ofte mans gheen ambacht konne*n*de[347]
[348] te bestede*n* aen eenighen Meesteren van onkonstighen offte[348]
[349] oock konstighen hantwercken na de grofheyd ofte abelheyd[349]
[350] der Leerlingen, ende den ghenen die ambachte*n* konnen aen
[351] werck helpen, al waart schoon om wat minder loons, zoot[351]
[352] beter is wat ghedaen ende ghewonnen, dan winneloos ledigh[352]

328 *zo oock*: aangezien
329 *webben*: weefsels; *mitsdien*: daardoor; *ghemeente*: gemeenschap
333 *opsicht nemen*: toezicht houden
339 *toorne*: gevangenis
341 *bequamen daghwerck*: behoorlijke dagproduktie
345 *Maer*: Op hun beurt
347 *knechtkens*: jonge jongens tot ca. 12 jaar; *gesellen*: jongens van ca. 12-16 jaar
348 *te besteden*: te werk te stellen; *onkonstighen*: ongeschoolde
349 *grofheyd*: domheid; *abelheyd*: handigheid
351 *al waart schoon*: zij het dan; *zoot*: omdat het
352 *winneloos*: zonder verdiensten

maar wel winst te verwachten, omdat Gods zegen erop rust en ook omdat het garen meer waard is dan het vlas en de weefsels meer waard zijn dan het garen. Daardoor zal de gemeenschap verlost zijn van de last van de bedelende armen die dan immers met hun eigen handen de kosten zouden verdienen.

XIX

Verder moeten die huismoeders goed letten op diegenen die het gehekelde vlas, het garen of de weefsels niet tijdig inleveren. Als ze vaststellen dat dit het gevolg is van luiheid, dan moeten ze deze luiaards die zich hier bij herhaling aan schuldig maken na voorafgaande scherpe berispingen, waarschuwingen en dreigementen aangeven bij de schout die zulke figuren in een gevangenis moet opsluiten waar men ze zo lang als nodig is vlijtig kan leren werken, op een rantsoen van water en brood dat men hun moet verstrekken elke dag waarop ze een behoorlijke hoeveelheid werk hebben afgeleverd en anders niet.

XX Het toezicht van de mannen op volwassen en jeugdige manspersonen.

Op hun beurt moeten die vier algemeen geachte mannen scherp controle uitoefenen op de mannelijke werklozen, jong of oud en moeten erop toezien dat de ongeschoolden, jong, wat ouder of volwassen, naar gelang ze dom of handig zijn te werk worden gesteld bij bepaalde bazen die een bedrijf uitoefenen waarvoor geen bijzondere kundigheid vereist is of ook bij bazen bij wie dat wel het geval is. De geschoolden moeten ze aan werk helpen, zij het dan voor wat minder loon, omdat het beter is wat te doen en te verdienen dan zonder inkomsten

[353] gheghaen twelck niet dan quaed leert doen.

XXI

[355] ENDE zouden deze arbeydsvoochden alle heyligh avonden[355]
[356] omme ghaen ten huyzen vanden Meesteren der leerlingen ofte
[357] arbeydsgeselle*n*, te vernemen of zy luyden oock stadelijck te[357]
[358] werck comen ende vlytelijck arbeyden of leren, ende metten
[359] traghen handelen als voorstaet vanden vrouwen artykelen xix.
[360] Belangende nu het school ghaen ende predick hooren op zon-[360]
[361] dagen vande knechtkens ende meyskens mochtmen volghen
[362] den voet nu al gereedt wesende inden heylighen Geest, offte[362]
[363] der huys armen huyzen.

XXIJ

[365] ZO vele nu aanghaat vanden vreemde*n* gezonde*n* en*de*[365]
[366] sterck*e**n*** ledigh gha*n*gers, zoude licht moghen geschieden doort
[367] stadigh wachten inder poorten, daar zulx van zelfs valt. Off[367]
[368] anders door scherp gebod ende vlytigh onderhouden dat nie-
[369] mand eenighe vreemde ghezonde ende stercke bedelaers her-
[370] berghen zoude, zonder den namen aen te brengen totten Offi-
[371] cier, ende dat dan noch niet langher dan eenen nachte op
[372] merckelijcke boeten. Maer mochten zeer oude, zeer jonge, oft[372]
[373] krancke ende lidbrokighe perzonen, na gheleghentheyd inden[373]
[374] Ghasthuysen gheherberghet werden.

XXIIJ

[376] ZO mochten mede de bedelaers zelve, langer dan eenen nacht
[377] (het zy dan by verwisselinge van name of anderes) in een stede

355 *arbeydsvoochden*: toezichthouders; *heyligh avonden*: vrije avonden (voorafgaand aan christelijke feestdagen)
357 *stadelijck*: voortdurend
360 *Belangende*: Wat betreft
362 *den voet... wesende*: de regels die nu al gelden; *heylighen Geest* [...] *huyzen*: zie inleiding p. 29
365 *Zo vele nu aanghaat vanden*: Wat betreft de
367 *stadigh wachten*: onafgebroken controleren
372 *merckelijcke*: aanzienlijke
373 *lidbrokighe*: invalide; *na gheleghentheyd*: eventueel

werkloos rond te hangen, wat alleen maar tot misdaad leidt.

XXI

Verder moeten deze toezichthouders alle vrije avonden een ronde maken langs de bazen van de leerlingen of knechten om te informeren of ze wel altijd op hun werk komen en vlijtig werken of leren. Met de luiaards moeten ze handelen zoals hierboven in par. XIX over de vrouwen vermeld staat. T.a.v. het schoolbezoek en de zondagse kerkgang van de jongens en meisjes kan men de regels volgen die momenteel in de Heilige-Geesthuizen of armenhuizen gelden.

XXII

Wat nu het toezicht op de gezonde en krachtige bedelaars van buiten de stad betreft, dit kan gemakkelijk plaats vinden door onafgebroken controle bij de poorten waar dit in één moeite doorgaat. Of anders door een strenge verordening waaraan nauwgezet de hand gehouden wordt, dat niemand gezonde en krachtige bedelaars van elders mag herbergen zonder de namen aan de schout door te geven. Dat mag dan nog hoogstens voor één nacht met zware boetes voor overtreders. Wel kunnen zeer oude, zeer jonge of zieke en invalide personen eventueel in de gasthuizen worden ondergebracht.

XXIII

Op dezelfde wijze moeten ook de bedelaars zelf die langer dan één nacht (door van naam te veranderen of op een andere manier) in een stad verblijven, gestraft worden door ze evenveel

[378] blyvende, ghestraft werden, met zo veele maenden lang als zy
[379] dagen langer dan eenen dagh in elcke stede bleven, ghebannen
[380] te werde*n* inden ghemeyne*n* wercken daar af noch ghezeyt zal[380]
[381] werden. Ende waer te verhope*n*, zo zulcke straf strengelijck
[382] waar onderhouden, zo wel aenden vreemden bedelaers zelve
[383] als aen die henluyden herbergen, dat alle vreemde Rabbauwen
[384] haest vervreemden ende wegh blyven zouden.[384]

XXIIIJ Gherede ende nutbare straffinge.[385]

[386] KOMENDE nu opte gherede wijze vande straffe der ghezonde
[387] ledighghangers wil ick hier stellen vier, ende anderen daer[387]
[388] mede aanwijzing doen omme zelve andere ende beter middelen
[389] na ghelegenheyd der Landschappen daer zy luyden wonen, te[389]
[390] bedencken.

XXV Galeyen te roeyen.

[392] DEERSTE daer van is, datmen mochte doen maken Roeysche-
[393] pe*n*, van grootheyd ende menichte van riemen nade gheleghen-[393]
[394] heyde*n* der veeren van Aemsterdamme ende Dordrecht op ver-
[395] scheyde*n* plaatsen zijnde, ende die zelve oock licht ende stijf,[395]
[396] alleen om mensche*n* te voeren, ten halve*n* met een afschutsele[396]
[397] tusschen de*n* roeyers en*de* reyzenaers, zo dat niemand vreemts
[398] en mochte komen byden Roeyers, die op hare bancken vast
[399] gheketent zoude*n* roeyen onder tgebied van strenge Patronen,[399]
[400] ende zoude der Roeyers spijse zijn brood ende haer dranck wa-
[401] ter.

380 *ghemeynen wercken*: projecten van algemeen belang
384 *haest*: weldra; *vervreemden*: opkrassen
385 *gherede*: passende
387 *vier*: nl. middelen
389 *na ghelegenheyd der Landschappen*: afhankelijk van de omstandigheden in de gebieden
393 *nade gheleghenheyden* [*van*]: naar voorbeeld [van]
395 *licht ende stijf*: wendbaar en goed in het water liggend
396 *ten halven met een afschutsele*: in het midden met een scheidingswand
399 *tgebied*: toezicht

maanden als het aantal dagen dat ze boven die ene dag in een stad doorbrachten te verbannen naar de projecten van algemeen belang waar nog over gesproken zal worden. Als die straf streng wordt toegepast zowel op de uitheemse bedelaars zelf als op wie hun onderdak verlenen, dan is te verwachten dat alle misdadigers van elders haastig naar elders zullen vertrekken en weg zullen blijven.

XXIV Passende en bruikbare strafmethodes.

Ik ga nu over tot de passende wijze waarop gezonde leeglopers gestraft kunnen worden en wil in dat verband hier vier middelen naar voren brengen en anderen daarmee een richtlijn geven om zelf andere en betere te bedenken afhankelijk van de lokale omstandigheden.

XXV Galeien roeien.

Het eerste middel is roeischepen te laten maken van eenzelfde omvang en aantal riemen als de beurtschepen die vanuit Amsterdam en Dordrecht op allerlei plaatsen varen, verder wendbaar, goed in het water liggend en uitsluitend voor personenvervoer. In het midden moet een scheidingswand tussen de roeiers en de reizigers zijn, zodat geen onbevoegde bij de roeiers kan komen, die, op hun banken vastgeketend, moeten roeien onder leiding van strenge opzichters. Het voedsel van de roeiers moet brood zijn en hun drank water.

XXVI

[403] Hier op zouden voor een Jaer zes, thien off hondert na[403]
[404] schuld ende ghelegenheyd ghebannen werden, alle ghesonde[404]
[405] bedelaers, dieve*n*, gheweldighers, knevelaers ende andere quaed[405]
[406] doenders niemanden ghedood hebbende, zonder te vergeten
[407] wijvesmiters, dagelijxe dronckers, tuyschers, doorbrengers[407]
[408] ende kinders hoor oudere*n* lastigh ofte wederspanigh zijnde,[408]
[409] welcker kost men opte*n* roeyschepen of Galeyen zoude kopen[409]
[410] omme te lere*n* roeye*n* en alzo inde plaatse va*n* kerckers, dol-[410]
[411] huyskens, doorkiste*n* ende Kastelen ghebruiken deze Ghaleyen
[412] die so geroeyt zijnde den koopman veyligh als snelswemmende
[413] visschen door storm en*de* onweder ter begeerder plaatsen zou-
[414] den moghen brenghen.

XXVIJ

[416] MAER zo iemand in dese nieuwicheyd zwaricheyd (meest[416]
[417] allen nieuwicheyden verzellende) wilde maken van de koste*n*[417]
[418] der Scepen, oft hinder der Scipperen en*de* schuytluyden: die[418]
[419] zal haest vernoecht zijn met het onwaerdeerlijck profijt dat-[419]
[420] men trecke*n* zoude uyte verpachting ofte bediening der voor-[420]
[421] schreven Veeren, ick zwijge met de gereedheyd der Roeyscepe-[421]
[422] pen nu al voor hande*n* zijnde oock met de vermindering vande[422]
[423] groote kosten der Justitien nu vallende zo int lange legge*n*, als[423]

403 *na*: afhankelijk van
404 *ghelegenheyd*: omstandigheden
405 *gheweldighers*: geweldplegers; *knevelaers*: afpersers
407 *wijvesmiters*: vrouwenmishandelaars; *tuyschers*: dobbelaars; *doorbrengers*: verkwisters
408 *hoor*: hun
409 *welcker kost men* [...] *zoude kopen*: die men in de kost [...] zou kunnen doen
410 *kerckers, dolhuyskens, doorkisten ende Kastelen*: synoniemen voor gevangenissen
416 *zwaricheyd* [...] *maken*: bezwaren opperen
417 *verzellende*: aanklevende, vergezellende
418 *der*: voor de (schippers)
419 *haest vernoecht zijn*: spoedig tevreden gesteld zijn; *onwaerdeerlijck*: onschatbaar
420 *bediening*: exploitatie
421 *ick zwijge*: laat staan; *gereedheyd*: bruikbaarheid; *Roeyscepepen*: lees *Roeyscepen*
422 *oock*: alsook
423 *nu vallende*: die nu nodig zijn; *zo* [...] *als*: zowel [...] als; *int lange leggen*: bij het langdurig gevangen houden

XXVI

Naar deze schepen moeten voor één, zes, tien, of honderd jaar (al naar gelang de zwaarte van hun overtreding en de praktische mogelijkheden) alle gezonde bedelaars, dieven, geweldplegers, afpersers en andere misdadigers die niemand van het leven beroofd hebben, verbannen worden, zonder voorbij te gaan aan de vrouwenmishandelaars, eeuwige dronkaards, dobbelaars, verkwisters en kinderen die hun ouders tot last zijn of die onhandelbaar zijn, die men op de roeischepen of galeien in de kost kan doen om ze te leren roeien. Zo kan men aldus in plaats van ze op te sluiten deze galeien gebruiken, die, op deze wijze voortgeroeid, als vissen zo snel de koopman veilig door storm en slecht weer naar de plaats van bestemming kunnen brengen.

XXVII

Maar als iemand bij deze nieuwigheid moeilijkheden maakt, een begeleidend verschijnsel van elke nieuwigheid, nl. over de kosten van de schepen of de hinder voor de schippers en de bootslui, dan zal hij wel spoedig tevreden gesteld zijn door de onschatbare winst die men zal halen uit de verpachting of exploitatie van de genoemde beurtschepen, en zeker ook al doo door de bruikbaarheid van de roeischepen die nu al voorhanden zijn en door de vermindering van de hoge gerechtelijke kosten, die nu verbonden zijn zowel aan het langdurig vast-

[424] int executeren der gevangenen, oock daer mede dat weynigh[424]
[425] Scippers sich generen met menschen vracht, ende men wel[425]
[426] schuyteboeven vindt, die rechte boeven zijn zo wel het roeyen
[427] opten Ghaleyen verschult hebbende, als zy zeer wel roeyen[427]
[428] konnen.

XXVIIJ Duynen inden meyren brengen.[429]

[430] DE twede middele is datmen dit quade volck ghoed land zoude
[431] doen maken vande schadelijcke duynen ende meren. tWelck[431]
[432] niet kommerlijck schijnt, alsmen den Rabbauwen met ketens[432]
[433] off yzeren bouten aenden anderen gevetert zijnde by koppe-[433]
[434] len, tzand dede werpen in ende wederom uyten schuyten ten[434]
[435] opsien vanden Patronen der werckender Rabbauwen: zo inden[435]
[436] meren ende veenen, als inden duyn*en* te bestell*en* tot bengel-[436]
[437] meester*en* der schelmen ende regeerders vande affkerringe[437]
[438] mette toemakinge vande*n* la*n*de. Welck geboefte droogh brood
[439] eeten, water drincken ende op droogh stroy rusten zoude, bin-
[440] nen een besloten plaetse te maken ter steden ofte Dorpe,[440]
[441] naestleggende den plaatse daar langhst werck van afkarringe[441]
[442] zoude vallen.[442]

424 *executeren*: bestraffen
425 *sich generen met*: de kost verdienen met
427 *verschult hebbende*: schuldig zijnde
429 *meyren*: meren
431 *schadelijcke*: sc. vanwege stuifzand en afkalvende oevers
432 *kommerlijck*: bezwaarlijk
433 *aenden anderen*: aan elkaar; *gevetert*: geklonken; *by koppelen*: paarsgewijs
434 *ten opsien van*: onder het toeziend oog van
435 *zo* [...] *als*: zowel [...] als
436 *te bestellen*: aan te stellen; *bengelmeesteren der schelmen*: opzichters over de boeven
437 *affkerringe... lande*: de werkzaamheden van afgraving en landwinning
440 *besloten plaetse*: afgesloten ruimte
441 *naestleggende*: het dichtst gelegen bij; *langhst*: het langdurigst
442 *vallen*: geschieden

zetten van gevangenen als aan het voltrekken van hun straf en ook al daardoor dat weinig schippers de kost verdienen met personenvervoer en men zeker wel scheepsmaten (knechts) kan vinden, die ook echte celmaten (boeven) zijn en die niet alleen het roeien op de galeien schuldig zijn, maar daarbij ook nog zeer goed kúnnen roeien.

XXVIII Duinen in meren werpen.

Het tweede middel is dat men dit slechte volk goed land laat maken van de schadelijke duinen en meren. Dit lijkt niet bezwaarlijk, als men de misdadigers, met kettingen of ijzeren bouten paarsgewijs aan elkander gekoppeld, het zand in en weer uit de schuiten laat scheppen onder het toeziend oog van de opzichters van de werkende misdadigers, die zowel bij de meren en venen als de duinen moeten worden aangesteld om onder de schurken orde te houden en de werkzaamheden van afgraving en landwinning te regelen. Dit geboefte zou droog brood moeten eten, water drinken en op droog stro rusten in een afgesloten ruimte, te bouwen in de stad of het dorp het dichtst bij de plaats waar het afgraafwerk de langste tijd zou vergen.

XXIX Rabbauwen kercker in elc lantschappe ende hant wercken.

[445] DE derde middel is, datmen midts in elck Landschap mocht[445]
[446] bouwen een grote stercke ghevangenisse met menichte van
[447] hutkens ende een ruyme plaatse int midden, daermen elck[447]
[448] een ambacht konnende zoude leveren zijn stof en*de* ghereet-
[449] schappe (als een scoemaker leest, elsen, leer naelden) om wat
[450] werx te makene, zonder hem brood te gheven, hy en leverde
[451] eerst een matelijck daghwerck. Maer die gheen ambachten kon-[451]
[452] nen, mochten leeren nette breyden, speldemaken, spinnen,[452]
[453] weven houtsagen ende andere dergelijcke onkonstige, maer
[454] nutte ambachten, om metter tijd werck (als voorn) te leveren,
[455] oft te vasten.

XXX Gevangenissen inden steden ende gemene wercken.[457]

[458] ENDE mocht de vierde middel zijn dat in elcke stede gebout
[459] werde een gevangenisse bequaem voort gheboefte zo van bin-[459]
[460] nen, als omtrent den steden, en*de* de selve als boven ambach-[460]
[461] ten doen plegen ende leren, diemen oock by paren aenden
[462] anderen vast geklonckeN zijnde, gebruycken zoude mogen aen
[463] t'veste*n* der Stede*n*, aen wallen, aen dijcken, aen diepinge van[463]
[464] wateren, aen heyen, delven ende allen gemeen lands wercken,[464]
[465] mits dat daer voor ontfangen wierde byde*n* regeerders dach[465]
[466] huyr der zelver, tot henliede*n* onderhoud, aen brood, kleed
[467] en*de* stroy daer af genietende tamelijck loon.

445 *midts in elck Landschap*: midden in elke regio
447 *hutkens*: cellen
451 *een matelijck daghwerck*: een behoorlijke dagproduktie
452 *nette breyden*: netten breien
457 *gemene wercken*: projecten van algemeen belang
459 *bequaem*: geschikt; *zo* [...] *als*: zowel [...] als
460 *omtrent*: uit de omgeving van
463 *vesten*: fortificeren; *diepinge van wateren*: baggerwerk
464 *delven*: graven; *gemeen lands wercken*: openbare werken
465 *regeerders*: beheerders, opzichters; *dach huyr*: uitkering per dag

XXIX Gevangenissen voor de misdadigers in elke regio, en wat ze daar moeten doen.

Het derde middel is dat men midden in elke regio een grote solide gevangenis kan bouwen, met een flink aantal cellen en een ruime binnenplaats, waar men aan ieder die een ambacht meester is materialen en gereedschappen moet geven (bijvoorbeeld aan een schoenmaker leest, elzen, leer en naalden) om daarmee werkstukken te vervaardigen, waarbij hij geen brood krijgt, als hij niet eerst een behoorlijke dagtaak volbrengt. Degenen die daarentegen geen ambacht beheersen, kunnen leren netten vlechten, spelden maken, spinnen, weven, hout zagen, en meer van dergelijke ongeschoolde doch nuttige werkzaamheden, om na verloop van tijd werk als boven beschreven af te leveren, of anders te vasten.

XXX Gevangenissen in de steden en openbare werken.

En het vierde middel kan zijn dat in iedere stad een gevangenis gebouwd wordt, berekend op het geboefte zowel uit de steden zelf als uit de omgeving daarvan, dat men, als bij het bovengenoemde derde middel, ambachten laat uitoefenen of eenvoudige vaardigheden bijbrengt, en ook, paarsgewijs aan elkaar vastgeklonken kan gebruiken bij het fortificeren van steden, bij het bouwen van muren en dijken, bij het uitbaggeren van wateren, en bij heien, graven en alle andere openbare werken. Wat zij ermee verdienen moeten de beheerders ontvangen om voor hun onderhoud brood, kleding en stro te kopen, terwijl zij zelf daarvan ook nog een behoorlijk inkomen kunnen genieten.

XXXI Uutbrecx verhoedinghe.[468]

[469] ENDE om in alle*n* ghevalle den uytbreck off weghloping der
[470] Rabbauwen te voorhoeden, mochten alle doodschuldighe ge-[470]
[471] merct werden int aensichte met brandteken off met noes-[471]
[472] splitting, zulx dat zy luyden noch al schoon ontkomende[472]
[473] eeuwighe ballingen mosten blyven, ofte als vluchtighe ende
[474] verdoemde slaven talle*n* plaatsen by allen Officieren zonder[474]
[475] alle vonnisse ghehangen worden. Maer andere weghlopers niet
[476] dootschuldigh wezende mochten vant weghlopen gestraft wer-
[477] den met dubbeleringe des tijds hoorder Bannissementen inden[477]
[478] ghemeynen arbeyd.

XXXIJ Nut trecken uyt den onnutten rabbauwen.

[481] VOORWAER nademael men in Spangien ende Italien betaelt[481]
[482] voor een onkonstige slave tachtigh of hondert ducaten, de[482]
[483] Rabbauwen dezer landen veel al eenigh nut handwerck kon-
[484] nende, Behoren mede geld waardigh te zijn, ende beter dant
[485] doden, dat is tot niet maken alhier: Te meer gemerckt hier te[485]
[486] landen zo wel werck voor henlieden is te vinden. zo dat hier[486]
[487] inne ons luyde*n* niet anders en schijnt te ghebreken dan de wij-[487]
[488] ze en*de* handeling om den Rabbauwen recht ende tot der Lan-[488]
[489] den nut te gebruyken. Ende en waer daerom niet ongeraden[489]
[490] dat wy in dezen eenmael bestonden na te volgen den ouden,[490]
[491] die (zo Plutarchus schrijft de Capienda utilitat &c.) zich eerst[491]

468 *uutbrecx verhoedinghe*: het voorkomen van ontsnapping
470 *alle doodschuldighe*: allen die een halsmisdaad hebben begaan; *gemerct*: gebrandmerkt
471 *brandteken*: brandmerk; *noessplitting*: het in tweeën splijten van de neus
472 *noch al schoon ontkomende*: ook al ontsnappen ze
474 *verdoemde*: vogelvrije; *zonder alle vonnisse*: zonder vorm van proces
477 *dubbeleringe*: verdubbeling; *hoorder... arbeyd*: van hun gedwongen tewerkstelling in openbare dienst
481 *nademael*: aangezien
482 *onkonstige*: ongeschoolde
485 *niet*: niets; *gemerckt*: omdat
486 *zo wel*: evenzeer (als in bovengenoemde landen)
487 *ghebreken*: ontbreken
488 *recht*: op de juiste wijze
489 *niet ongeraden*: raadzaam
490 *bestonden*: ertoe overgingen, probeerden
491 *Plutarchus*: Coornhert verwijst naar paragraaf 2 van Plutarchus' *De capienda ex inimicis utilitate* ('Over het trekken van voordeel uit je vijanden'), één van de essays uit de *Moralia*. (Plutarchus 1956, p. 6-7)

XXXI Voorkoming van uitbreken.

En om te voorkomen dat de misdadigers ooit uitbreken of weglopen, kunnen allen die een halsmisdaad begaan hebben, in hun gezicht gebrandmerkt worden, of kan hun neus gespleten worden, zodat zij, ook al ontsnappen ze, voor altijd ballingen moeten blijven, of als voortvluchtige, vogelvrije slaven overal door iedere gerechtelijke ambtenaar zonder vorm van proces gehangen kunnen worden. Maar de andere uitbrekers, die daarentegen geen halsmisdaad begaan hebben, kunnen voor hun weglopen gestraft worden met verdubbeling van de tijd van hun gedwongen tewerkstelling aan projecten van algemeen belang.

XXXII Winst behalen uit waardeloze misdadigers.

Aangezien men in Spanje en Italië voor een ongeschoolde slaaf tachtig tot honderd ducaten betaalt, behoren de misdadigers van deze streken, die veelal een of andere nuttige handarbeid beheersen, zeker eveneens geld waard te zijn, en te goed om gedood te worden, dat wil zeggen tot niets gereduceerd te worden zoals hier de gewoonte is. Bijgevolg lijkt het ons in deze zaak slechts te ontbreken aan de juiste methode om de misdadigers tot nut van deze gebieden te gebruiken. En het is daarom raadzaam eens te proberen hierin onze verre voorouders na te volgen, die (zoals Plutarchus schrijft in De capienda utilitate, etc.) nadat ze er eerst mee tevreden waren geweest

[492] vernoecht hebbende met hem zelven te veylighen vant schade-[492]
[493] lijcke wilde gedierte, doort schiete*n* ende doden der zelver,
[494] metter tijd verstandigher zijn gheworden, lerende den wilden
[495] beeste*n* oock betemmen omme tot henluyder oorbaerlyken[495]
[496] dienst te ghebruyken.

XXXIIJ Oorbaar groot.

[498] ZEKER den dienst ende oorbaer diemen uyten ghezonde boe-[498]
[499] ven zoude moghen trecken, en zoude niet kleyn maer over
[500] groot weze*n*, waert datmense leerde recht ghebruyken, omme[500]
[501] doort roeyen opten wegh vanden reysenden man in alle*n* we-
[502] der ende wind, snellijck ende veylichlijck te voorderen, om[502]
[503] vande onnutte ende land-verstuyvende duynen oock vande[503]
[504] land-verslinnende meeren niet allee*n* het ghoede land te be-[504]
[505] schermen, maer oock zelve ghoed land (dat in Holland
[506] ghebreck is) te maken: om van verdervers ende onnutte ver-[506]
[507] teerders oorbaerlijke winners met betering der noodlijke hand-[507]
[508] wercken te maken: Ende om tgemeen land oock den Steden[508]
[509] arbeysluyden ghenoegh te leveren, voor eenen stuyver daeghs
[510] aen brood daer zy vijff of zes stuyvers zouden verdienen.

XXXIIIJ Verminderinge der rabbauwen.

[512] WELCK profijt, hoe welt zeer groot is, noch niet en is te gelij-
[513] ke*n* by den over groten oorbaar tghemeene land te verwachte*n*
[514] staende alleenlijck door vermindering va*n* t'geboefte, dat hier[514]
[515] door moste kome*n*.

492 *vernoecht*: tevreden gesteld; *hem zelven*: zichzelf
495 *oorbaerlyken*: nuttige
498 *dienst ende oorbaer*: gemak en voordeel
500 *waert datmense*: wanneer men ze
502 *te voorderen*; vooruit te komen
503 *land-verstuyvende*: goede grond onderstuivende
504 *land-verslinnende*: die het land doen afkalven
506 *ghebreck*: een schaars artikel
507 *met betering... handwercken*: met als gevolg een betere uitvoering van de noodzakelijke werkzaamheden
508 *tgemeen land*: het gewest
514 *dat*: lees: *die*. De lezing in het handschrift bevestigt dit

zich te beveiligen tegen schadelijke wilde dieren door ze neer te schieten en te doden, na verloop van tijd verstandiger zijn geworden en de wilde beesten ook nog leerden temmen, om ze tot eigen voordeel en gemak te gebruiken.

XXXIII Groot voordeel.

Het gemak en het voordeel dat men uit de gezonde boeven kan halen, zal zeker niet klein maar uitermate groot zijn, als men ze op de juiste wijze leert benutten, door ze als roeiers de reiziger vlug en veilig te laten vervoeren door weer en wind; door ze niet alleen het goede land te laten beschermen tegen de schadelijke en goede grond onderstuivende duinen, alsmede tegen de meren die het land doen afkalven, maar ze ook zelf goed land - dat in Holland schaars is - ervan te laten maken; om van verderfzaaiers en nutteloze potverteerders nuttige arbeidskrachten te maken, tegelijk een betere uitvoering van de noodzakelijke werkzaamheden te verkrijgen en om het gewest alsmede de steden genoeg arbeiders te leveren, voor één stuiver aan brood dagelijks, terwijl ze wel voor vijf tot zes stuivers prestaties zouden leveren.

XXXIV Vermindering van het aantal misdadigers.

Dat voordeel, hoe groot het ook is, zinkt in het niet bij het reusachtige voordeel dat het hele land te wachten staat, alleen al door de vermindering van het aantal boeven, die hiervan het noodzakelijk gevolg zal zijn.

XXXV

[517] WANT men zoude den voorschreven leedighghangers ende on-
[518] nutte wespen, kennen ende zo tot nut moghen ghebruiken,
[519] ende zouden deze excecutien vallen ghereet, onkostelijck ende[519]
[520] buyten scrupule: daer door, der Officieren traecheyd wechghe-[520]
[521] nomen zoude werden, ende zouden bove*n* dien oock de zelve
[522] executien zo gewis zijn, dat die Rabbauwen alzo een wijle
[523] opten Ghaleyen, inden duynen ofte ghevangenissen ghebannen
[524] zijnde, ende niet opter Landluyden halsen, den landman niet
[525] lichtelicken weder op zouden komen: daer door de Landtluy-[525]
[526] den oock niet zouden schromen, het gheboefte by den halze te
[527] nemen ende den Officieren inden Steden te leveren.

XXXVI

[529] ENDE hier door schijnt de hope van onghestraftheyd, ghe-[529]
[530] noech verloren: want zo die ledighghangers niet minder opt
[531] platte land dan inden Steden ghewisselijcken anghetast zouden[531]
[532] werden: waer zouden zy veyligh moghen blyven?

XXXVIJ

[534] OOCK mede zoude aenden eeuwighen ghevanghens, zo da-
[535] nighen pijnlijcken ellendighen ende vertwijfelden slavernye
[536] tot allen plaatse*n* by elcke*n* ghesien worde*n*, dat zulck wanho-
[537] pigh verdriet der Rabbauwen ofte quaed doenders bove*n* thien
[538] quade voormiddage*n* ontzien zoude werden: ende dit is het[538]
[539] derde voetsel van tgheboefts aenwas, twelck met dander twee
[540] alzo wech ghenomen zijnde, waer gewis te verhoopen zulcke*n*[540]
[541] ghebreck van Rabbauwen, datmen die uyt ander Landen (zoo

519 *executien*: strafvoltrekkingen; *vallen*: plaatsvinden; *ghereet*: zonder uitstel
520 *buyten scrupule*: zonder gewetensbezwaar
525 *op zouden komen*: lastig zouden vallen
529 *ghenoech*: in voldoende mate
531 *anghetast*: aangepakt
538 *quade voormiddagen*: 'akelige ochtendjes', als tijdstip van strafvoltrekking; *ontzien*: gevreesd
540 *verhoopen*: verwachten

XXXV

Want men zal de bovengenoemde lediggangers en schadelijke wespen geregistreerd hebben en zo tot voordeel kunnen gebruiken, en de in het voorgaande vermelde strafvoltrekkingen zullen zonder uitstel, zonder kosten en zonder gewetensbezwaar plaats vinden. Daardoor zal de laksheid van de schouten weggenomen worden en zal bovendien de voltrekking van deze straffen zo onomstotelijk vast staan, dat de misdadigers, doordat ze dus een tijdlang naar de galeien, de duinen of de gevangenissen verbannen zijn en niet naar het platteland, de boer niet gemakkelijk weer lastig zullen vallen. Daardoor zullen de boeren weer niet schromen het geboefte bij de lurven te pakken en aan de schouten in de steden uit te leveren.

XXXVI

Hierdoor lijkt de verwachting ongestraft te blijven in voldoende mate weggenomen: want als de lediggangers erop kunnen rekenen net zo goed op het platteland als in de steden aangepakt te worden, waar zullen zij dan veilig kunnen verblijven?

XXXVII

Verder ook zullen de tot levenslang veroordeelden overal voor iedereen zichtbaar zo'n pijnlijke, ellendige en uitzichtloze slavernij te verduren hebben dat dit wanhopig verdriet van de misdadigers of booswichten meer gevreesd zal worden dan tien akelige ochtendjes: dat geringe ontzag voor de doodstraf is immers de derde oorzaak van de aanwas van het geboefte. Is deze oorzaak met de beide andere weggenomen, dan is er stellig zo'n gebrek aan misdadigers te verwachten dat men om de lijndiensten met roeischepen en de andere ondernemingen van al-

[542] de Spangaerden doen) het geboefte tot onderhout vanden[542]
[543] Veeren ende andere gemeyne wercken zoude moeten doen ha-[543]
[544] len, ofte hier zelf andere naerstighe broodwinners daer toe
[545] moeten huren. Want alle Rabbauwen dit land, niet anders dan
[546] de duyvel tkruys mijden ende vlieden zouden.

XXXVIIJ Veylicheyt voor den landtman ende koopman.

[549] DAN zoude de Land-man opt platte land, niet min dan de Bur-
[550] ger nu inden Steden, voor den knevelaers veyligh zijn: de rey-[550]
[551] zende Koopman zoude zo weynigh opten weghen, als nu inden
[552] kerck voor straet schenders beangst wesen: de arme luyden
[553] zouden uyt vreezen vant voorschreven roeyen of arbeyden, de
[554] ledicheyd het smetsen ende tuyschen vermijdende, zich met[554]
[555] eerlijcken arbeyd gheneren: de wederspannighe kinderen zou-[555]
[556] den door ontzich vanden Galeyen heur ouders ontzien eeren[556]
[557] ende ghehoorzamen: de wijfsmijters, hoereerders, ende door-[557]
[558] brengers zouden uyt angst vande riemen te moeten handelen,[558]
[559] een vreedzaem cuysch ende een matelijcken leven leyden: ende
[560] de quaed doenders zouden alzo, met meringe der goeden, gro-[560]
[561] telijcken afnemen verminderen ende verdwynen.

XXXIX

[563] WAT machmen doch Godlijckers, eerlijckers ende oorbaerlijc-[563]
[564] kers, niet voor een Mensche, huysghesinde, ofte Stede alleen,[564]
[565] maer voor ghantse Landschappen ende volckeren wenschen,
[566] dat zekerder ende lichtelijcker verworven magh werden.

542 *onderhout*: instandhouding
543 *gemeyne wercken*: projecten van algemeen belang
550 *knevelaers*: afpersers
554 *smetsen*: vreten
555 *gheneren*: in leven houden
556 *ontzich*: vrees; *ontzien*: respecteren
557 *wijfsmijters*: vrouwenbeulen; *doorbrengers*: verkwisters
558 *handelen*: hanteren
560 *meringe*: vermeerdering; *grotelijcken*: in sterke mate
563 *eerlijckers*: eervollers
564 *huysghesinde*: huisgezin

gemeen belang in stand te houden, net als de Spanjaarden, uit andere landen boeven moet laten halen of hiervoor in het eigen land vlijtige kostwinners in dienst nemen. Want alle schelmen zullen dit land net zo schuwen en ontvluchten als de duivel het kruis.

XXXVIII Veiligheid voor de boer en de koopman.

Dan heeft de boer op het platteland even weinig te duchten van afpersers als nu de burger in de steden; de reizende koopman zal op de wegen even onbevreesd zijn voor straatschenders als nu in de kerk; de arme mensen zullen uit angst voor het bovengenoemde roeien of ploeteren zich wachten voor nietsdoen, brassen en dobbelen en met fatsoenlijk werk de kost verdienen; de weerspannige kinderen zullen uit ontzag voor de galeien hun ouders respecteren, eren en gehoorzamen; wie zijn vrouw mishandelt, vreemd gaat of zijn geld erdoor jaagt zal uit angst de riemen te moeten hanteren een vreedzaam, kuis en ingetogen leven leiden; en de misdadigers zullen op deze wijze sterk in aantal verminderen en tenslotte verdwijnen, terwijl het aantal goeden zal toenemen.

XXXIX

Kan men soms iets wensen dat meer verheven, eervol en nuttig is niet alleen maar voor één mens, één gezin of één stad, maar voor hele landen en volken en met meer zekerheid en gemakkelijker verworven kan worden?

XL

[568] ENDE achtende hier mede ghenoegh tot een ruyd bewerp om[568]
[569] by verstandigen beter na gedacht ende volkomelijker ghehan-[569]
[570] delt te werden, hebbe ick hier nu volzeyt.

Misbruyck[571] int voeden en niet straffen der[572] stercke bedelaars.

[574] MILDELIJCKER voedtme*n* de*n* ledighen stercken
[575] dan menze wijslijck dwingt tot land-nutte wercke*n*
[576] zo maackt zotte mildheyd de landen vol gheboeft
[577] dat den vrome*n* met dieft, roof, en moord bedroeft.[577]
[578] Die eens schaamt en eer ter kercken heeft ghebracht,[578]
[579] leeft boven zijn ghevers in luyer weelden zacht:
[580] s'volcx mildheyd versmetst hy avond en morghen[580]
[581] en laat zorgheloos den voghelkens zorghen.[581]
[582] d'Onschamele bidder zo ghulzigh en traghe,[582]
[583] ziende des bedels vrucht, va*n* daghe tot daghe
[584] schadeloos en zeker oock boven behoefte:[584]
[585] Verlaat zich daer op: zo dat dit gheboeffte
[586] vaster vertrouwen heeft op svolcx mildigheyt zot.
[587] dan de naam Christenen op den ghaafrijcken God[587]
[588] die zijn sacrilegers die smetsen en stelen[588]
[589] d'aalmoesse*n*, die elck meynt Christo in d'arme*n* te dele*n*.[589]
[590] dit zijn wespen onnut, die overdadelyck
[591] ghoede arbeyds winst verdoe*n* met arbeyd schadelyck

568 *ruyd bewerp*: ruwe schets
569 *ghehandelt*: behandeld
571 *misbruyck*: verkeerde gewoonte
572 *int*: bestaande in het
577 *dieft*: diefstal
578 *schaamt*: schaamtegevoel; *ter kercken* [...] *ghebracht*: verloochend, overboord gezet
580 *versmetst*: verbrast
581 *zorghen*: zich zorgen maken
582 *Onschamele*: Brutale
584 *schadeloos*: zonder moeite
587 *naam Christenen*: christenen, maar alleen in naam
588 *sacrilegers*: heiligschenners
589 *die... delen*: waarvan ieder meent dat hij ze aan Christus geeft als hij ze aan de armen geeft

XL

Omdat ik dit voldoende acht voor een ruwe schets die door deskundigen nader overdacht en beter uitgewerkt moet worden, eindig ik hier nu mijn uiteenzetting.

De verkeerde gewoonte mensen die bedelen, hoewel ze tot werken in staat zijn, te onderhouden in plaats van ze te straffen.

Tot arbeid bekwame leeglopers werpt men royaal van alles toe in plaats van zo verstandig te zijn ze te dwingen tot werkzaamheden die voor het land nuttig zijn.

Door deze dwaze liefdadigheid raakt het land vol met geboefte dat de rechtschapen burgers door diefstal, roof en moord het leven zuur maakt.

Wie eenmaal zijn schaamte- en eergevoel overboord heeft gezet, kan een lui leventje leiden en het zo heel wat plezieriger hebben dan de mensen die hem geld geven.

Van wat de liefdadigheid van het publiek hem oplevert zit hij de godganse dag te schransen en te zuipen en als een zieltje zonder zorg laat hij het aan de vogeltjes over zich zorgen te maken.

Als de onbeschaamde bedelaar die net zo vraatzuchtig is als hij lui is, ziet dat zijn bedelarij hem elke dag zonder moeite gegarandeerd meer oplevert dan hij nodig heeft, gaat hij daarop rekenen.

Dit geboefte vertrouwt dus vaster op de dwaze liefdadigheid van het publiek dan de christenen (maar natuurlijk niet de echte) op God, de Schenker van zoveel goede gaven. Heiligschenners zijn zij die de aalmoezen stelen en verbrassen waarvan ieder meent dat hij ze aan Christus geeft als hij ze aan de armen geeft.

Het zijn nergens voor deugende wespen, die op misdadige wijze de opbrengst van nuttige arbeid door hun kwalijk gedoe waardeloos maken.

[592] en dit zijn dieven, boven al bast waardigh:[592]
[593] vertraghe*n*de d'aalmis die voormaals was vaardigh,[593]
[594] wa*n*t als de ghevers zien, dat veel traghelick v*er*zuyme*n*
[595] hun zelfs eerlick gewin, ende eens anders versluyme*n*[595]
[596] verbrassen, versmetsen, avond en morghen,
[597] beghinnen zy te recht twijfelyck te zorghen,
[598] dat hun ghifte mocht vallen in die looze vuycken:[598]
[599] dan gheeftmen traaghlycker, des veel ydel buycken[599]
[600] den waardighen aalmis dieflick werdt ghestolen
[601] van dees traghe wespen: Vindtme*n* dan gheen mole*n*,
[602] gheen dijcken, gheen ghaley, ghee*n* ander nutte dinge*n*,
[603] om die stercke luyaardts tot arbeyd te bedwinghen?
[604] och of de overheid zo wacker hier op paste[604]
[605] datme*n* t'land va*n* dees last door lastigh werck o*n*tlaste.

592 *bast waardigh*: de strop waardig
593 *vertraghende*: die doen ophouden; *vaardigh*: rijkelijk stromend
595 *versluymen*: erdoor jagen
598 *looze vuycken*: sluw opgestelde fuiken
599 *ydel buycken*: lege magen
604 *hier op paste*: hierop acht sloeg

En het zijn dieven die meer dan andere de strop verdienen, omdat ze de stroom aalmoezen die vroeger zo overvloedig was, trager doen vloeien.

Want wanneer de gevers zien dat velen uit luiheid nalaten zelf een eerlijk stuk brood te verdienen en wat een ander verdiend heeft de godganse dag al vretend en zuipend te verbrassen, beginnen ze terecht vol twijfel te vrezen dat hun gift in de zakken van die slimmerikken zal belanden. Dan geeft men minder vlot. Daardoor wordt aan veel holle magen de aalmoes waar ze recht op hebben op diefachtige wijze door deze luie wespen ontstolen.

Vindt men dan geen molen, geen dijken, geen galei, geen andere nuttige zaken om die tot arbeid bekwame luiaards tot werken te dwingen?

Had de overheid hier maar een zo scherp oog voor dat men het land van deze last door lastig werk zou verlossen.

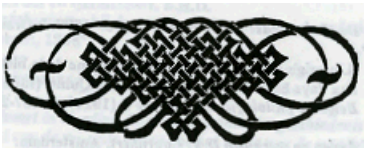

Geraadpleegde literatuur

AGN IV

1952 — *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. Deel IV. Antwerpen enz.

Arm i.d. G.E.

1965 — *Arm in de Gouden Eeuw*. Catalogus van de tentoonstelling in het Amsterdams Historisch Museum 23 oktober 1965-31 januari 1966.

Becker, B.

1926 — 'Coornhert, de 16de eeuwsche apostel der volmaakbaarheid'. In: *Ned. arch. kerkgesch.* 19 (1926), p. 59-84.

1928 — *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D.V. Coornhert*. 's-Gravenhage, 1928. Rijks geschiedkundige publicatiën. Kleine serie 25.

Bianchi, H.

1981 — 'Kriminologische bespiegelingen'. (Beoordeling van D.V. Coornherts *Boeventucht*. Editie Utrecht, 1980). In: *Ntg* 74 (1981), p. 452-457.

Bijl Mz., A.

1951 — *De Nederlandse convooidienst 1300-1800*. 's-Gravenhage.

Bonenfant, P.

1927 — 'Les origines et le caractère de la réforme de la bienfaisance publique aux Pays-Bas sous le règne de Charles-Quint. (suite et fin)'. In: *Revue Belge de philologie et d'histoire* 6 (1927), p. 207-230.

Bonger, H.

1978 — *Leven en werk van D.V. Coornhert*. Amsterdam.

1982 — 'Coornhert en Bianchi'. In: *Ntg* 75 (1982), p. 230-233.

Cate, C.L. ten

1975 *Tot glorie der gerechtigheid. De geschiedenis van het brandmerken als lijfstraf in Nederland*. Amsterdam.

Coornhert, D.V.

1630 *Wercken*. Amsterdam, J.A. Colom, 1630. 3 dln. Afgekort als *W.W.*

1942 *Zedekunst dat is wellevenskunste*. Ed. B. Becker. Leiden. Ongewijzigde herdruk Utrecht, 1982.

1955 [Coornhert, D.V.], *Het roerspel en de comedies van Coornhert*. Ed. P. van der Meulen. Leiden.

Diederiks, H.A.

1976 'Strafrecht en strafrechtspraktijk tijdens de Republiek in het bijzonder in de achttiende eeuw'. In: *Holland* 8 (1976), p. 99-107.

Fruin, R.

1922 *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*. Uitgegeven door H.T. Colenbrander. 's-Gravenhage, 1922[2].

Fuchs, J.M.

1946 *Beurt- en wagenveren*. Amsterdam.

Groot Placaatboek I

1729 *Groot Placaatboek* [...] *der stad Utrecht tot het jaar 1728 ingesloten*. Bijeengebracht door Johan van de Water. Deel I. Utrecht.

Gutton, J-P.

1974 *La société et les pauvres en Europe (XVIe-XVIIIe siècles)*. Paris.

Hallema, A.

1926 'Het oudste ontwerp van Dirk Volckertszoon Coornherts Boeventucht teruggevonden'. In: *TNTL* 45 (1926), p. 1-14.

1927[1] 'Merkwaardige voorstellen tot oprichting van het eerste Nederlandsche tuchthuis te Amsterdam uit de jaren ± 1589-1595'. In: *Jaarboek van het genootschap Amstelodamum* 24 (1927), p. 63-105.

1927[2] 'Jan van Hout's rapporten en adviezen betreffende het Amsterdamsche tuchthuis uit de jaren 1597 en '98'. In: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* 48 (1927), p. 69-98.

1928 'D.V. Coornherts Boeventucht'. In: *Groot Nederland* 1928 II, p. 89-102; p. 206-217; p. 421-433; p. 518-527; p. 646-654.

1951 'Toepassing van de galeistraf in de Nederlanden gedurende de 15de en 16de eeuw'. In: *Tijdschrift voor strafrecht* 60 (1951), p. 125-150.

1953 'Vlaardingen en Dordrecht als oudste Nederlandse galeiendepots. Toepassing van vrijheidsstraffen op de galeien en in het enige Nederlandse bagno gedurende de periode 1597-1609'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 66 (1953), p. 69-94.

Harrebomée, P.J.

1858-1870 *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal* [...]. Utrecht, 3 dln.

Heijden, E.J.J. van der en Hermesdorf, B.H.D.

1968 *Aantekeningen bij de geschiedenis van het oude vaderlandse recht*. Utrecht, 1968[8].

Heijnsbergen, P. van

1925 *De pijnbank in de Nederlanden*. Groningen.

Jappe Alberts, W.

1977 *Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen*. 's-Gravenhage, 1977[2].

Jelgersma, H.G.

1978 *Galgebergen en galgevelden*. Zutphen.

Jüngen, J.A.G.

1979 *Een stad van justitie? Een verkenning van misdaad en maatschappij in Amsterdam, in de tweede helft van de 16de eeuw*. Amsterdam (Doctoraalscriptie V.U., faculteit der rechtsgeleerdheid).

Koning, J.

1828 *Geschiedkundige aanteekeningen betrekkelijk de lijfstraffelijke regtsoefening te Amsterdam, voornamelijk in de zestiende eeuw*. Amsterdam.

Langbein, J.B.

1974 *Prosecuting crime in the Renaissance. England, Germany, France*. Cambridge, Mass.

Ligtenberg, C.

1908 *De armenzorg te Leiden tot het einde der 16e eeuw*. 's-Gravenhage.

Mackenzie, M.M.

1981 *Plato on punishment*. Berkeley etc.

Monté Ver Loren, J.Ph. de

1972 *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*. Bewerkt

door J.E. Spruit. Deventer, 1972[5].

More, T.

1965 'Utopia'. In: *The complete works of St. Thomas More*. Ed. E. Surtz and J.H. Hexter. Vol. IV. New Haven etc.

1973 *Utopia*. Vertaald door M.H. van der Zeyde. Amsterdam.

Overdiep, G.S.

1944 'Vives'. In: *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*. Onder red. van F. Baur e.a. D1. III. 's-Hertogenbosch enz., p. 21, 22.

Pater, J.H.C. de

1946 *Jan van Hout (1542-1609)*. 's-Gravenhage.

Plato

1967 *Laws*. Transl. R.G. Bury. London etc., 1967-1968. 2 dln. The Loeb Classical Library.

1976 *Protagoras*. Transl. C.C.W. Taylor. Oxford. Clarendon Plato Series.

1978 'De staat'. In: Plato, *Verzameld werk*. Vertaald door X. de Win. DL. III. Antwerpen enz.

1979 *Gorgias*. Transl. T. Irwin. Oxford. Clarendon Plato Series.

Pleij, H.

1979 *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen*. Amsterdam.

[Plutarchus]

1956 Plutarch: *Moralia*. Vol. II. Ed. F.C. Babbitt. Cambridge, Mass. The Loeb Classical Library.

Post, R.R.

1954 *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de middeleeuwen*. Utrecht enz.

Prinsen Jlz., J.

1905 ‘Armenzorg te Leiden in 1577’. In: *Bijdragen en mededeelingen van het historisch Genootschap* 26 (1905), p. 113-160.

Regtdoorzee Greup-Roldanus, S.C.

1936 *Geschiedenis der Haarlemmer bleekerijen*. 's-Gravenhage.

Sellin, T.

1944 *Pioneering in penology. The Amsterdam houses of correction in the sixteenth and seventeenth centuries*. Philadelphia etc.

Seneca, L.A.

1958 *Moral essays*. Transl. J.W. Basore. London etc. The Loeb Classical Library.

Six van Chandelier, J.

1953 *Poësy*. Bloeml. door G.A. van Es. Zwolle, 1956. Zw. dr. herdr. 2.

Soly, H.

1975 ‘Economische ontwikkeling en sociale politiek in Europa tijdens de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden’. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 88 (1975), p. 584-597.

Spierenburg, P.C.

1978 *Judicial violence in the Dutch Republic. Corporal punishment, executions and torture in Amsterdam 1650-1750*. [Amsterdam]. Diss. A'dam GU.

Spies, M.

1982 (Bespreking van D.V. Coornherts *Boeventucht*. Editie Utrecht, 1980). In: *Spektator* 12 (1982-1983), p. 160-163.

Strengholt, L.

1981 (Beoordeling van D.V. Coornherts *Boeventucht*. Editie Utrecht, 1980.) In: *TNTL* 97 (1981), p. 237-238.

Vosters, S.A.

1964 *Juan Luis Vives in de Nederlanden*. Overdruk uit de *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde*, afl. 1-4.

Vries, B. de

1977 *58 miljoen Nederlanders en de textielnijverheid*. Amsterdam. Afl. 7 uit de serie *58 miljoen Nederlanders*.

Vrugt, M. van de

1978 *De Criminele Ordonnantiën van 1570. Enkele beschouwingen over de eerste strafrechtcodificatie in de Nederlanden*. Zutphen.

Wagenaar, J.

1760-1780 *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen* [...]. Amsterdam, 3 dln.

W.N.T. *Woordenboek der Nederlandsche taal*.

W.W. zie Coornhert 1630.

Tijdens het voorbereiden van deze editie verscheen nog:

Brachin, P. (Ed.)

1984 *Bienfaisance et répression au XVIe siècle. Deux textes néerlandais*. Jan van Hout: *Rapport présenté au magistrat de Leyde*. D.V. Coornhert: *De la correction des coquins*. Paris. Textes et documents de la Renaissance 7.